

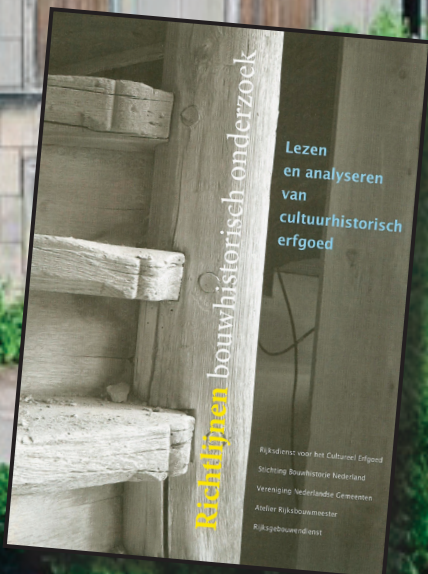
NIEUWSBRIEF

Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nr. 46 • MEI 2009

BESTUURSLEDEN SBN

drs. K.J. (Koos) Steehouwer **(tijdelijk voorzitter)**

tel.: 035-6021295

e-mail: kroos@telfort.nl

drs. H.P. (Henk) Jansen **(secretaris)**

Everard Foekstraat 3

3515 ED Utrecht

tel.: 030-2767706 • 06-13033264

tel.: 030-2868536 (werk)

e-mail: hp.jansen@utrecht.nl (werk)

drs. F.A.C. (Frank) Haans **(penningmeester)**

tel.: 0486-420337

tel.: 024-3786742 (werk)

fax: 024-3792477 (werk)

e-mail: [f.haans@](mailto:f.haans@monumentenadviesbureau.nl)

[monumentenadviesbureau.nl](mailto:f.haans@monumentenadviesbureau.nl)

C. (Connie) van den Broek **(administratie penningmeester)**

tel.: 0486-420337

tel.: 024-3786742 (werk)

fax: 024-3792477 (werk)

e-mail: [c.vdbroek@](mailto:c.vdbroek@monumentenadviesbureau.nl)

[monumentenadviesbureau.nl](mailto:c.vdbroek@monumentenadviesbureau.nl)

gironummer SBN: 273441 t.n.v.

'penningmeester SBN' te Nijmegen

dr. ing. R. (Ronald) Stenvert

tel.: 030-2881597

e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

drs. K. (Karel) Emmens

tel.: 0418-515228

e-mail: k.emmens@kpnplanet.nl

mw. M. (Marjorie) Verhoek

tel.: 06-44505746

e-mail: marjorie.verhoek@hu.nl

ADVISEURS

dr. ir. A.H. (Ad) van Drunen

tel.: 073-6136753

tel.: 073-6155489 (werk)

fax: 073-6143054

e-mail: addr@s-hertogenbosch.nl

prof. dr. ing. D.J. (Dirk) de Vries

tel.: 030-2314503 • 06-52004921

tel.: 030-6983238 (werk)

tel.: 071-5272754 (Univ. Leiden)

fax: 030-6916189 (werk)

e-mail: d.de.vries@racm.nl (werk)

drs. J.M.H. (Jean) Penders

tel.: 030-2318405

tel.: 030-2310743 (werk)

e-mail: j.penders@utrecht.nl

DONATEURS:

U kunt donateur worden van de SBN door jaarlijks minimaal € 15,- over te maken op giro 273441, t.n.v. penningmeester SBN te Nijmegen.

U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de stichting door middel van de Nieuwsbrief. Deze verschijnt twee maal per jaar.

WEBSITE SBN:

www.bouwhistorie.nl

Op de omslag: *Het pand Kranenbreukerhuis in Tegelen, een voormalige bierbrouwerij uit 1767. (foto B. Klück)*
Ingevoegd: *De onlangs gepresenteerde nieuwe Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek (zie pag. 5).*

INHOUD

NUMMER 46 · MEI 2009

Bestuursleden, Adviseurs en Donateurs.....	omslag voorzijde
Van het Bestuur.....	1
Koos de Looff: <i>Introductie van de nieuwe voorzitter</i>	4
Nieuwe richtlijnen bouwhistorisch onderzoek.....	5
Bouwhistorische Platforms;.....	6
15 oktober 2008.....	6
10 december 2008.....	10
11 februari 2009.....	18
M. van Dam: <i>Een 18de eeuws speelhuisje</i>	22
B. Dukers: <i>Het kartuizerklooster van Roermond</i>	26
Persbericht Boerderijenstichtingen.....	36
M. van Dam: <i>Een kalf uit 1610</i>	38
Boekrecensies.....	40
Korstmossen en muurbloempjes.....	43
Redactie, Kopij en Richtlijnen Auteurs.....	omslag achterzijde

VAN HET BESTUUR

Niet alleen de bouwhistorie zelf in Nederland is volop in beweging, dat geldt ook voor de Stichting Bouwhistorie. De afgelopen maanden is er bijzonder veel gebeurd. Een belangrijk moment was de presentatie van de nieuwe *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek*, die plaatsvond op de Restauratiebeurs in Den Bosch op 23 april. Daarbij vervulde de SBN een belangrijke rol, maar vooral de uitstekende samenwerking met andere partijen is van groot belang geweest. In betrekkelijk korte tijd kwam een tweede, flink gewijzigde versie tot stand ten opzichte van de eerste richtlijnen van 2000. In dit nummer vindt u daar veel meer over in een artikel van Ronald Stenvert. Hij heeft een forse bijdrage aan de Richtlijnen geleverd vanuit de SBN.

De Restauratiebeurs (van 23-25 april in Den Bosch) ontving aanzienlijk meer bezoekers dan in de voorgaande jaren en was ook voor de SBN een groot succes.

De tafel van de SBN in de stand van Den Bosch was een groot succes. (foto H. Jansen)

Dankzij de aanwezigheid van de SBN in de stand van de gemeente Den Bosch konden we ons werk uitdragen aan de beursgangers. Het leverde behalve veel belangstelling voor en vragen over de bouwhistorie in het algemeen op. En, niet onbelangrijk: ook een groot aantal nieuwe donateurs. Marjorie Verhoek zorgde voor een kleine promotiecampagne en mede daardoor meldden veel potentiële donateurs zich ook daadwerkelijk aan op de beursdagen.

Onverwacht snel verscheen in samenwerking met uitgever Matrijns inmiddels een tweede druk van *Inleiding in de bouwhistorie*. De eerste druk was binnen anderhalf jaar volledig uitverkocht, ruim een jaar eerder dan verwacht. Voor de tweede druk werd van de gelegenheid gebruik gemaakt om de tekst om onderdelen ter herzien, enkele afbeeldingen door betere te vervangen en de tekst af te stemmen op die van de nieuwe richtlijnen. De tweede uitgave kan nu voor het onderwijs in Nederland en Vlaanderen worden benut.

Voor de organisatie van de SBN zelf is van groot belang dat het bestuur een nieuwe voorzitter kon begroeten. Koos de Looft werd na een oriënterend gesprek

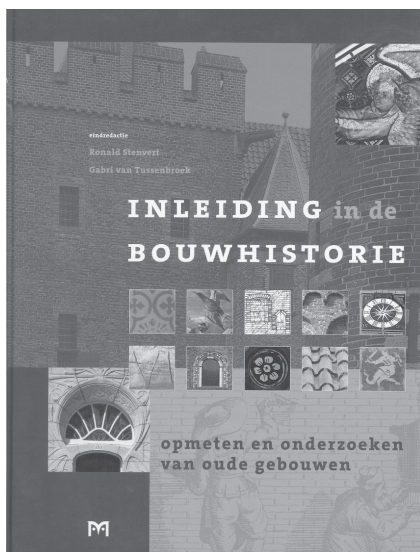
met enkele bestuursleden door het bestuur unaniem uitverkoren tot voorzitter. Koos stelt zich hieronder natuurlijk graag voor aan de lezers van de nieuwsbrief.

Met de vaststelling van een nieuw beleidsplan en vervolgens de presentatie ervan wilden we wachten tot een 'kersverse' voorzitter daar over mee kon beslissen. Volgens de huidige planning zal het bestuur het plan in juni vaststellen en dan in de nieuwsbrief en op de website aan de donateurs voorleggen. In 2009 ligt er dan een (nieuwe) koers van de SBN voor de komende jaren.

We konden een nieuwe voorzitter begroeten, maar we hebben tevens afscheid genomen van enkele bestuursleden. Jan van Niekerk (oud voorzitter), Wim Weve (oud secretaris) en Petra Mesken (oud penningmeester) hebben we in februari 'uitgezwaard'. Andere bestuursleden (allen vanaf het eerste uur van de SBN) gaan verder in de rol van adviseur van het bestuur: Dirk de Vries, Ad van Drunen en Jean Penders. Op het bouwhistorisch platform werden de aftredende bestuursleden in het zonnetje gezet in een tweetal humoristische presentaties.

Maar als gezegd: onze nieuwe man Koos de Looft zal meer over zichzelf vertellen in de hierna volgende bijdrage.

HENK JANSEN

De onlangs verschenen tweede druk van *Inleiding in de Bouwhistorie*.

INTRODUCTIE

VAN DE NIEUWE VOORZITTER

Als kersverse voorzitter van de SBN is het me een groot genoegen om me aan de donateurs te mogen presenteren.

Op dit moment ben ik adviseur bij Deloitte en mijn dagelijks werk bestaat hoofdzakelijk uit het creëren van verschillende vormen van samenwerking tussen publieke en private partijen bij (her)ontwikkelingsprojecten. Ruimtelijke ordening is mij dan ook bepaald niet vreemd. Al tijdens mijn studie rechten in Leiden voelde ik me sterk tot dit onderwerp aangetrokken. Ook het bestuurlijke aspect heeft mijn grote belangstelling; zo ben ik gedurende een periode van tweeëneenhalf jaar wethouder geweest van een middelgrote gemeente. Ook monumenten hadden en hebben al lang mijn belangstelling. In 1983 was ik nauw betrokken bij het initiatief om een historische vereniging op te richten voor een deel van Rotterdam (Kralingen), om via deze vereniging de uitvoering van het M.I.P. mogelijk te maken. Dat in de bouwhistorie sindsdien veel gebeurd is, behoeft verder geen betoog! Juist in deze periode is het onderwerp bouwhistorie actueel. Niet alleen vanwege de door de stichting zelf georganiseerde boekwerken en richtlijnen, maar ook vanwege de door de minister geïnitieerde vernieuwing van de wetgeving op het vlak van de monumentenzorg: de Momo. In de komende tijd zal er van het bestuur een grote inzet worden gevraagd om ervoor te zorgen dat de SBN als volwassen gesprekspartner wordt gezien en dat de inbreng in de inhoudelijke discussies van voldoende niveau zal zijn. Als voorzitter zie ik het dan ook als mijn primaire taak om deze boodschap op alle (bestuurlijke) niveaus uit te dragen.

Graag ontmoet ik u de komende tijd bij de activiteiten die de SBN organiseert.

Met vriendelijke groet,

KOOS DE LOOFF,
VOORZITTER

NIEUWE RICHTLIJNEN

VOOR BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

Op donderdag 23 april j.l. vond op de Restauratiebeurs de officiële presentatie plaats van de nieuwe 'Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek'. Wim Eggenkamp, Rijksadviseur voor het Cultureel Erfgoed, ontving daarvan uit handen van Leo Hendriks het eerste exemplaar. In eendrachtige samenwerking tussen vertegenwoordigers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (de oude RACM), Stichting Bouwhistorie Nederland, Vereniging Nederlandse Gemeenten, Atelier Rijksbouwmeester en de Rijksgebouwendienst is gewerkt aan de uitgave van zowel de 'Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek: Lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed' en de bijbehorende, maar losse 'Brochure bouwhistorisch onderzoek: Bouwhistorisch onderzoek geeft houvast bij verbouwingen'. De laatstgenoemde brochure is vooral bedoeld voor monumenteneigenaars, de eerstgenoemde richtlijn volgt die uit 2000 op.

Middels een discussiekerngroep, twee bredere raadplegingen in het veld en diverse adviseurs is getracht een zo breed mogelijke consensus in het veld te bereiken. Voor het uiteindelijke resultaat gaat grote dank uit naar de vasthoudendheid van de tekst- en eindredacteurs Leo Hendriks en Jan van der Hoeve. In de richtlijnen wordt ingegaan op de soorten bouwhistorisch onderzoek, de inbedding van bouwhistorisch onderzoek in het bouwproces en de systematiek van bouwhistorisch onderzoek. Duidelijker dan in de oude richtlijnen wordt ingegaan op de plaats van bouwhistorisch onderzoek in het bouwproces voor toetsing en advisering. De vormen van bouwhistorisch onderzoek worden gestuurd vanuit een 'plan van aanpak' dat van te voren opgesteld dient te worden ten einde de zwaarte van het benodigde onderzoek vast te kunnen stellen. Bij de systematiek wordt ingegaan op de methodologie, de waardestelling, de rapportage en de presentatie.

In de nieuwe richtlijnen wordt gestreefd om de bouwhistorie in het bredere cultuurhistorische veld te passen. Afhankelijk van de opgave kunnen daar, indien gewenst, andere deskundigen bij worden betrokken en dit kan zich mogelijk vertalen in de uiteindelijke waardestelling.

Met de publicatie van de nieuwe richtlijnen heeft de bouwhistorie een belangrijke stap gezet op de weg naar een grotere mate van professionaliteit en kan zich op deze wijze beter verstaan met de brede cultuurhistorie waarin voor de bouwhistoricus het gebouw toch op de eerste plaats komt en de kern is van nader onderzoek.

De richtlijnen en de brochure zullen een ruime verspreiding krijgen. Exemplaren zijn te bestellen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (info@cultureelerfgoed.nl) en de Rijksgebouwendienst (info.infofoon@minvrom.nl).

15 OKTOBER 2008

DE KERKTOREN VAN WIJK BIJ DUURSTEDEN - DIK BERENDS

Op 12 september 2008 werd tijdens een feestelijke bijeenkomst in de stad een boek over de gerestaureerde kerktoren van Wijk bij Duurstede gepresenteerd. Eén van de auteurs is Dik Berends. Dik had zich in de jaren zestig van de twintigste eeuw al in de bouwhistorie van de kerk en toren verdiept en greep de gelegenheid aan om zijn waarnemingen van destijds aan te vullen tijdens de eerste maanden van 2008 toen de toren in de steigers stond. Die hernieuwde kennismaking leverde verrassende resultaten op.

Over de bakstenen toren was al het een en ander bekend uit de bronnen. Zo schreef S. Muller in de Nederlandsche Kunstbode van 1881 dat in 1486 met de bouw was begonnen. Nader bronnenonderzoek toonde aan dat de vermelding gebaseerd bleek op een hoogst betrouwbare 17de-eeuwse notitie, toegevoegd aan 16de-eeuwse teksten.

Het begin van de bouw is dus wel duidelijk, dit geldt echter allerminst voor het verloop en einde van de bouw. De onderste geleding bijvoorbeeld bestaat uit twee zones die nogal verschillen en een opvallende overgang in steunberen bevatten. Deze bestaat er uit dat de haaks op de gevelvlakken geplaatste steunberen ineens overgaan op een overhoeks type. Dit gegeven, samen met o.a. het verschil in materiaalgebruik (hoekblokken van Lede- en Gobertangestein die boven van Bentheimer zandsteen worden) en de vormgeving van het gerealiseerde stukje tweede geleding, wordt door sommigen als een wijziging in bouwconcept opgevat.

Om enige helderheid te verschaffen werd een in de kerk aanwezig paneel, met daarop geschilderd een voltooid toren van drie geledingen hoog, dendrochronologisch onderzocht. Het schilderstuk werd wel beschouwd als ontwerpschildering, maar het jaarringenonderzoek toonde aan dat de laatst gemeten kernring (spinhout ontbrak) uit 1522 dateert en het stuk waarschijnlijk pas op zijn vroegst zo rond 1541 geschilderd kan zijn. Het paneel is dus geen ontwerp maar een schilderij vermoedelijk geschilderd met als doel geld te vergaren om de toren af te kunnen bouwen.

In 1515 was de eerste geleding van de toren in ieder geval voltooid zo blijkt uit de aansluitende kapconstructie van de middenbeuk van het kerkship. Een stuk hout uit een dichtzetting op de tweede geleding gaf een datering van 1520+/- 1 jaar.

Het materiële, bouwhistorisch onderzoek naar de toren zelf was niet eenvoudig. Bij de restauratie in de periode 1966-1970 door de bekende en eigenzin-

nige architect C.W. Royaards, was het nodige aan natuursteenwerk vervangen en ook veel toegevoegd (houten gaanderij binnen) danwel gewijzigd. Zo werd de wijzerplaat hoger en meer naar binnen geplaatst. Desondanks bleven interessante onderdelen bewaard. De gebeeldhouwde kraagsteentjes in de vorm van kopjes, onder het boogfries onder de balustrade, bijvoorbeeld. Deze zijn van een zelfde type als die aan de Oude Kerk te Amsterdam, waar ze uit 1510-1512 dateren. Op andere blokken natuursteen bovenin werden nog diverse steenhouwermerken ontdekt.

De uitgebreide en interessante bouwgeschiedenis is te lezen in het boek: P.C. van der Eerden en M.A. van der Eerden-Vonk (red.), *De Wijkse toren: geschiedenis van de toren van de Grote Kerk in Wijk bij Duurstede*, uitgeverij Verloren, Hilversum 2008.

A.R.

De voltooide toren, afgebeeld op een paneel in de kerk. (foto D.J. de Vries)

HISTORISCHE ZONWERING OP EN AAN MONUMENTEN - *BEN KOIJ*

Ben deed verslag van een onderzoek naar historische zonwering. Al jaren verzamelt hij gegevens over dit onderwerp, dat een veel oudere oorsprong heeft dan wel wordt aangenomen. Maar wat is een zonwering? Met deze vraag begon Ben zijn verhaal. Volgens hem is zonwering een verzamelnaam voor constructies en voorzieningen die de overlast van zonnestraling en warmte moeten tegen gaan. Daarnaast zijn er voorzieningen voor ventilatie, bescherming, veiligheid of verduistering. Ben maakte onderscheid tussen:

1. luiken 2. blinden, 3. persiennes, 4. jaloezieën, 5. rolluiken, 6. zonneschermen, 7. markiezen, 8. gordijnen, 9. sassinetten, 10. horren, 11. luifels, 12. groen en 13. moderne screens.

Bij elke categorie vertelde Ben over de kenmerken, karakteristieken en werden voorbeelden getoond. Daarnaast kwamen de makers en fabrikanten van de zonweringen aan bod. Luiken en blinden (vouw of slag, danwel schuif) werden doorgaans gemaakt door de timmerman of aannemer, later vanaf de 19de eeuw verschenen de eerste, gespecialiseerde bedrijven. Belangrijke fabrikanten waren onder andere J.F. Kröner en Zonen, Heineken (stoom-, jaloezieën- en rolluikenfabriek), Joh. Hicken of de Firma W.H. Spiegel. Zij leverden voornamelijk jaloezieën met beweegbare schoepen van latwerk voor binnen en buiten. De

Janskerkhof 13 te Utrecht omstreeks 1900. Verschillende vormen van zonwering verwerkt in een gebouw. Persiënnes (rechts), jaloezieën boven de vensters, rolgordijnen binnen, lage gordijnen, gewone gordijnen en vouwblinden. (foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

stand van de schoepen kon worden aangepast en met behulp van bandoprollers konden ze worden opgehaald of neergelaten. Na de Tweede Wereldoorlog kwamen de kunststof exemplaren op de markt, vanaf 1951 aangeboden onder de naam Luxaflex. Verwant hieraan zijn de Balastores, de papieren plissé's.

Tot 1950 waren rolluiken voornamelijk van hout en via een windwerk of rolband beweegbaar. Tegenwoordig zijn de metalen rolluiken met elektrische bediening populair. Belangrijk bij de rolluiken is de rolkast boven het kozijn en de geleiding van de latten of metalen strips.

Sasinetten zijn tegenwoordig zeldzaam. Deze houten raamwerken, vaak met een gedecoreerde bespanning, werden aan de binnenzijde bij het glas geplaatst. Ze komen al vanaf de 17de eeuw voor en werden toen vooral achter het bovenraam bevestigd. Met de veranderingen van de vensters in de 18de eeuw belandde deze vorm van zonwering echter achter het onderraam. Groen ofwel planten kunnen ook als een vorm van zonwering worden beschouwd. Met name bij boerderijen zijn leilinden met dit doel voor de vensters geplant. Ze beperken de lichtinval en voorkomen daarmee dat de temperatuur in de kamer teveel oploopt.

Steeds vaker wordt besloten verdwenen, historische zonwering te reconstrueren. Om voorlichting over de typen en vormen te geven heeft Ben daarom een brochure over dit onderwerp geschreven. Deze brochure staat op stapel en zal uitkomen in de technische brochurereeks van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de nieuwe naam voor de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten.

A.R.

De kerk te Engwierum (Frl) met beschermende en zonwerende luiken opgebouwd uit scherm-latten. (foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

DE VERPLAATSING VAN EEN VAN GEND & LOOS LOODS *MIRJAM DE VISSER*

De themamiddag gewijd aan de jongere bouwkunst startte met een interessant verhaal over de verplaatsing van een Van Gend & Loos loods uit 1881 van Tiel naar Arnhem. Mirjam ten Hove had een onderzoek naar deze loods gedaan en werd aansluitend gevraagd de bouwbegeleiding te verzorgen, waarvan zij nu verslag deed.

Het begon met de verwerving van een vrachtwagen van Van Gend & Loos (bouwjaar 1922) door het Openluchtmuseum in Arnhem. Goed daarbij passend zou een spoorweg loods zijn, waarvan er in Tiel een geschikt exemplaar stond. Hiervoor was al een sloopvergunning afgegeven. Er is nog gekeken naar een alternatief in Sliedrecht, maar dit viel af als te groot en te modern. Het koeriersbedrijf DHL, dat in 2002 de in 1809 gestichte firma Van Gend & Loos had overgenomen, trad als hoofdsponsor op voor het proces van verplaatsing en wederopbouw.

De loods te Tiel was in 1881 gebouwd aan de toen pas aangelegde spoorlijn van

fig. 1 - Van Gend & Loos loods in Tiel, gezien vanaf de spoorzijde. (foto M. de Visser)

fig. 2 - Van Gend & Loos loods in Arnhem na verplaatsing, gezien vanaf de spoorzijde.
(foto M. de Visser)

goederenbergsplaatsen gebouwd. Omdat de architect M.A. van Wadenoyen (1850-w. 1907) waarschijnlijk alle stations langs de lijn had ontworpen, wordt de loods in Tiel aan hem toegeschreven. De volgens eenzelfde plan gebouwde loodsen te Leerdam en Gorinchem zijn inmiddels verdwenen.

Zoals de meeste gebouwen onderging ook deze loods in de loop der tijd de nodige veranderingen in de vorm van een oostelijke uitbreiding in 1911 en een aan de westelijke zijde in 1933. Het pand kreeg in 1949 een lage overkapping met spanten afkomstig uit Gorinchem en in 1959 werden de schuifdeuren dichtgezet, dan wel vervangen door roldeuren. De houten vloer maakte plaats voor een zandpakket met daarop Stelconplaten. Bij het onderzoek kon slechts gebruik gemaakt worden van twee beschikbare foto's van het interieur: uit 1956 en uit 1978, een niet ongebruikelijke situatie.

De werkzaamheden begonnen op 11 september 2006. De bestaande fundering liet men in Tiel achter, en in Arnhem werd een nieuwe aangelegd. Het opgaande muurwerk werd in zo groot mogelijke delen gezaagd, waarbij de vereisten voor vervoer over de weg maatgevend waren. Dit leidde er uiteindelijk toe dat men

het opgaande werk in 54 delen zaagde. Deze werden in stalen frames verpakt. Uiterste zorg werd besteed om de loods zo origineel mogelijk te houden, waar- onder het behoud van het patina aan de onderzijde van de kap aan de per- ronzijde en de kalkpleister aan de binnenzijde. Het eerste lukte wel, maar het laatste niet, omdat niet elk van de uitvoerende bouwvakkers zo zorgvuldig was als de bouwbegeleider dit het liefst zag. Met het kalkpleister verdwenen ook de oorspronkelijke opschriften aan de binnenzijde. Door zorgvuldig handelen wist Mirjam toch zoveel mogelijk van de authentieke onderdelen te behouden. In Arnhem werden de muurdelen met pennen en epoxyhars als een moderne meccanodoos op de fundering gezet, de voegen met mortel gedicht, en het dak herplaatst. De NS stond niet toe dat het perron uit Tiel werd meegenomen, zodat dit in Arnhem zo goed mogelijk is nagebouwd. Ook kwamen er reconstructies van de oorspronkelijke schuifdeuren en werden de originele kleurstellingen toegepast. De opening vond op 24 september 2007 plaats. In november 2008 werd als laatste onderdeel de perron overkapping met de Gorkumse spanten toe- gevoegd. De Betuwse loods was daarmee in oude glorie herrezen aan de tramlijn in de Arnhemse bossen. De vrachtwagen uit 1922 wordt echter zelf buiten de loods tentoongesteld.

R.S.

HYGIËNISCHE VLOEREN: VLOERENTAXONOMIE 1850-1940 *RONALD STENVERT*

De tweede spreker vertelde onder deze cryptische titel iets over vloeren, een verhaal dat hij in iets andere vorm ook op 8 oktober 2008 had gepresenteerd op de door de RACM gepresenteerde studiedag 'Over de Vloer'. Een publicatie is inmiddels verschenen en voor de meer feitelijke gegevens wordt hiernaar ver- wezen¹. Ronald liet in duizelingwekkend tempo een groot aantal plaatjes van vloeren zien, aanzienlijk meer dan in de publicatie afgebeeld konden worden. Het thema vloer verdient zeker de aandacht omdat het een behoorlijk onder- belicht onderzoeksonderwerp betreft. In sterkere mate geldt dat nog voor Jon- gere vloeren. Met een kleine financiële bijdrage van de RACM kon er een aanzet tot een overzicht gemaakt worden van dit onverwachts interessante, maar zeer uitgebreide, en nagenoeg onbetreden onderzoeksterrein. Voor de kennisontwik- keling van de bouwhistorie zou het goed zijn als vergelijkbare thema's, zowel voor jongere als oudere bouwhistorie op een zelfde, brede inhoudelijke manier aangepakt zouden kunnen worden.

De jongere vloeren bleken onderhevig aan een aantal algemene trends die ook bij andere ontwikkelingen in de bouw in de negentiende eeuw te vinden zijn: innovatie,

¹ Stenvert, Ronald, *'Hygiënische vloeren: Vloerentaxonomie 1850-1965'*, in: Koldeweij, Eloy (eindred.), *Over de Vloer: Met voeten getreden erfgoed*, Zwolle 2008, 290-317.

imitatie, differentiatie, verdringing en veralgemenisering. Innovatie in de zin van een nieuw uitgevonden product dat in eerste instantie lijkt op een bestaand product, of als goedkopere imitatie lijkt op een al bestaand product. Slaat een dergelijk product aan dan volgt differentiatie waarbij diverse fabrikanten eenzelfde product onder verschillende namen op de markt brengen, niet zelden door patenten afgedekt. Die producten verdringen gaandeweg gezamenlijk het oudere product, waarna de meest succesvolle merknaam van een product de naam voor het algemenere begrip wordt, zoals Maggi voor soeparoma.

Een andere algemene trend die vooral bij jongere bouwhistorie naar voren komt is het feit dat uit contemporaine bronnen veel informatie te verzamelen valt over een baaierd aan moderne materialen. Maar het is vaak niet zeker of ze wel werkelijk gebruikt zijn of wat de populariteit ervan was. Ook zijn ze vaak getooid met de meest fantasievolle fabrieksnamen zoals Colovynyl, Exelon, Accoflex, Pegulan, Mipolam, Holmsund, Durever of Wavin waar het gaat om een Vinyltegels. Daarbij blijkt in eerste instantie vooral begripsontwikkeling en classificatie van de feiten in de vorm van een taxonomie nodig. Wat het echter nog ingewikkelder maakt is het feit dat de gegevens uit contemporaine bronnen (nog) niet goed te koppelen zijn aan gevonden voorbeelden van dit product, als die er nog zijn. Juist het jongste materiaal blijkt in hevige mate aan erosie onderhevig, met andere woorden: wat het laatste in een gebouw is aangebracht verdwijnt vaak weer als eerste. Met enige moeite zijn enkele linoleumvloeren in situ getraceerd, maar van het bij vele ouderen bekend in de oren klinkende 'Balatum' is nog geen voorbeeld gevonden.

Na kort over de diverse soorten jongere vloeren gesproken te hebben werd de aandacht verlegd naar de magnesietvloer, waarvan Ronald een voorbeeld liet zien uit het flatgebouw aan het Ungerplein in Rotterdam uit 1932-1933. Dit versteende magnesiumoxide dat verschaald met houtzaagsel ook houtgraniet genoemd wordt, kent zijn toepassing als naadloze vloer, zoals in de keuken van

Ook in Uw
Huis kan meer
schoonheid gebracht worden.

DE VLOER van Uw zaikamer heeft het meeste te verduren. Van 's morgens tot 's avonds wordt er op gelopen, stoeien worden er overheen geschoven, de kinderen spelen, er wordt op geroepen... Daarom vraagt die vloer een bedekking, die tegen een stootje kan en dan toch frisch en fleurig blijft. Niet in hieroe beter geschikt dan het vroolijke houtneef-linoleum Krommenie met zijn groote verscheidenheid in kleuren: blauw, beige, grijs, groen, rood, enz. U hebt maar voor het kiezen. Niet alleen blijft het jaren mooi, het brengt ook rust in de kamer, want het is veerkragtig en geluidsdempend onder de vele voetstappen. En ten slotte niet het geringste: het onderhoud vergt minimum tijd en moeite. Uw leverancier heeft al onze staalboeken. Laat hij U ook eens de nieuwe methode van leggen verklaren, waardoor het linoleum prachtig glad ligt zonder naaden.

**Linoleum „t Gaat jaren mee“
KROMMENIE**

Deel Nieuw

Reclame voor linoleum Krommenie uit de jaren dertig van de twintigste eeuw. (foto R. Stenvert)

Detail van linoleum met een inlay van witte stroken, in het trapportaal van het Amsterdamse Scheepvaarthuis uit 1913-1916. (foto R. Stenvert)

dit flatgebouw. Om het op marmer te laten lijken waren er enkele kleursporen aan de bovenzijde toegevoegd. Een eveneens vrijwel naadloze en daarnaast dunne vloer is de linoleumvloer in zijn vele varianten die vanaf 1899 in Krommenie vervaardigd werd. Interessant aan dit jonge materiaal is dat het in vele vormen is verschenen, maar dat de meeste voorbeelden in situ al weer verdwenen zijn. Niet afgebeeld in het artikel, maar wel in zijn presentatie was het wel bewaard gebleven linoleum in het trapportaal van het Amsterdamse Scheepvaarthuis uit 1913-1916. Duidelijk zichtbaar is de craquelé die is opgetreden, omdat de lijnolie die een belangrijk bestanddeel van het linoleum uitmaakt, vervluchtigt en het restant verhardt. Na nog enkele voorbeelden werd de aandacht gericht op naoorlogse vloerbedekkingen waarvan de vinylvloer een belangrijke exponent is. Deze kunststof vloerbedekking werd in eerste instantie met het wondermateriaal van de wederopbouw, het asbest, versterkt. Dit is één van de redenen dat er nog zo weinig voorbeelden van dit soort vloeren resteren. Inmiddels is gebleken dat het vinyl het asbest zodanig goed heeft omsloten dat er in feite weinig gevaar voor de volksgezondheid te duchten valt.

Afsluitend kwam Ronald terug op het feit dat, hoewel dicht bij in tijd, we vaak heel weinig in detail weten over moderne bouwmaterialen. Hij brak dan ook een lans voor een compendium over bouwmaterialen, waarin als een referentiecollectie documentatie, monsters en verwijzingen naar vindplaatsen opgenomen worden.

Hij ziet dit als een belangrijke onderzoekstaak voor de Rijksdienst als kennisinstituut. Een laatste observatie betrof de vraag hoe om te gaan met jongere vloeren die als zodanig dan wel zeldzaam zijn, maar door hun status: slijtage of verbrokkeling vrijwel niet gehandhaafd kunnen worden. Ze vormen dan ook als zodanig onvoldoende reden voor de bescherming van het gehele gebouw waar ze in voorkomen.

R.S.

WAARDESTELLING IN DE NEDERLANDSE INTERVENTIEPRAKTIJK *CHARLOTTE VAN EMSTEDE.*

Als een vervolg op een eerder verhaal bij het Platform deed Charlotte als laatste spreker verslag van de voortgang van haar promotieonderzoek naar de waardestelling in de Nederlandse interventiepraktijk. In een kort overzicht liet ze de geschiedenis van restauratieopvattingen de revue passeren, waarbij vanaf 1990 de 'klassieke' restauratie verdwijnt ten faveure van de interventie. De door de overheid geproduceerde redengevende beschrijvingen van de rijksmonumenten blijken niet, of eigenlijk nooit - omdat ze daar niet voor bedoeld waren - bruikbaar te zijn als waardestelling voor een interventievisie. Haar stelling is dat er in het veld geen overeenstemming bestaat over waarden en waardestelling, de methodes daarbij niet goed zijn uitgekristalliseerd en de denkbeelden daarover permanent onderhevig zijn aan verschuivende denkbeelden.

Zij koos ervoor haar promotieonderzoek vanuit pragmatische uitgangspunten te laten evolueren, rond een aantal kantelpunten in de geschiedenis van de Nederlandse monumentenzorg, zoals het Monumentenjaar 1975 en de Monumentenwet van 1988. Vijf thema's zijn hieruit voortgevloeid, ieder uitgewerkt met een casus. De eerste impuls, afwijkend van de 'klassieke' restauratie is die van de stadsvernieuwing, toen niet-restauratiearchitecten zich met de historische binnensteden gingen bemoeien. Haar casus daarbij is die van de binnenstad van Groningen. Een tweede impuls is de opkomst van de bouwhistorie die vanaf circa 1980 merkbaar wordt. Haar casus is in dit geval kasteel Nederhemert waar de bevindingen van bouwhistorici niet stroken met de intenties van de restauratiearchitect. De derde impuls is die van de jongere bouwkunst waarbij het oude monumentenveld werd uitgebreid met nieuwelingen die zo hun eigen eisen aan onderzoek en restauratie stelden. Ook de oprichting van de Docomomo in 1988 was daar een belangrijk aspect van. Als casus zal waarschijnlijk gekozen worden voor het Justus van Effenblok te Rotterdam uit 1921-'22 naar ontwerp van M. Brinkman. Ten vierde komt de herbestemming van gebouwen aan de orde, met als casus de Grote Kerk te Veere als voorbeeld van herbestemming van religieus erfgoed en de Van Nellefabriek te Rotterdam als casus herbestemming van industrieel erfgoed. Het vijfde en laatste thema is gebiedsontwikkeling, zoals de Ceramique in Maastricht, Koningshof te Gouda of de Enka in Ede. Charlotte heeft in dit laatste geval als casus voor de Rijkswerf in Den Helder gekozen, waar ze

Rijkswerf Willemsoord, overzicht van het hele terrein. (foto C. van Emstede)

kort nader op in ging.

Als het Gibraltar van het noorden zou het Nieuwe Diep ten oosten van het in 1803 omwalde dorp Den Helder uitgebouwd worden tot een marinesteunpunt. Plannen voor het Maritiem Etablissement (na 1822 Rijkswerf Willemsoord geheten) werden in 1812 gemaakt door Jan Blanken. De werf kende een tweede periode van uitbouw in 1857-'66 onder leiding van J. Valk, waarna een gestage stroom aan verbouwingen en aanpassingen volgde. Het groot arsenaal ging in de oorlog verloren. Voor de marine werd de werf te klein, en zij verhuisde in 1992 naar een meer oostelijk gelegen nieuwe basis, waarna de gemeente eigenaar van het gehele terrein werd. Er volgde in 1996 op verzoek van de gemeente Den Helder een bouwhistorische verkenning van de 41 gebouwen en objecten op het terrein. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg wees er daarvan in het kader van het Monumenten Selectie Project 25 aan als rijksmonument. Er werd in 1997 een kwaliteitsteam in het leven geroepen en er volgden de nodige stedenbouwkundige, programmatische en economische studies naar het terrein waar men het nautisch themapark Cape Holland op wou vestigen. Uiteindelijk kwam op het zuidwestelijke puntje het Nationaal Reddingsmuseum 'Doris Rijkers' tot stand, compleet met een eigen toegang over de omsluitende gracht. Juist de geslotenheid van het terrein werd als één van de grotere waarden van het gebied beschouwd. Over de andere aspecten waren de belanghouders het niet eens: moest men terug naar het oorspronkelijke ontwerp uit 1812 of was de in de loop der tijd gegroeide structuur juist maatgevend? En wat was het belang van de gebouwen daarbij? Is het niet zo dat de authenticiteit van industriële terreinen

juist is gelegen in de zichtbare sporen van de aldaar afgespeelde en continue veranderende werkprocessen en niet in de oorspronkelijkheid van de gebouwen zelf? Juist die nadruk op het industriële proces door de eeuwen heen stond haaks op de ontwerpgedachte, zoals vervat in het stedenbouwkundige masterplan, om juist het oorspronkelijke plan centraal te stellen. Dat laatste idee kreeg de overhand, waardoor er vrij veel opstallen van het werfterrein verwijderd werden. In 2004 werd het Nautisch themapark geopend, maar het werd geen succes, niet in de laatste plaats door zijn afgelegen ligging. Momenteel bezint men zich op nieuwe ontwikkelingen voor het gebied.

De prikkelende slotconclusie van Charlotte is dat, in dit geval, de bouwhistorische verkenningen niet aansloten bij de behoeften voor deze gebiedsgerichte opgave. De gehanteerde objectgerichtheid bood geen plaats aan een meer sociale ontwikkeling van het terrein. Dit aspect werd uiteindelijk ook bij de ontwerpuitsgangspunten niet meegenomen.

In het geval van de herstructurering van Willemsoord wordt daarbij vooral ook de vraag gesteld wie op welk moment tot wat beslist en hoe de belanghouders juist op dat moment van de belangrijkste brokken informatie te voorzien. De overtuigingskracht van de gedetailleerde bouwhistorische verkenningen legden het in dit geval duidelijk af tegen de visuele impulsen van planners, ontwerpers en investeerders.

Rijkswerf Willemsoord droogdok met drooggelegd schip en pomphuis en ophaalbrug op de achtergrond. (foto C. van Emstede)

R.S.

TEGELEN EN STEIJL - *BART KLÜCK*

Bart Klück hield het vandaag dicht bij -zijn- huis en gaf een betoog over het Limburgse Tegelen en het naastgelegen Steijl. Hier is veel meer bouwhistorie te vinden dan nu vaak wordt onderkend. Want hoewel Tegelen slechts drie officiële monumenten kent, zijn er nog meerdere panden te vinden met een rijke geschiedenis, en kan er zelfs haast gesproken worden van een Tegels type.

Tegelen zelf wordt al in het jaar 720 genoemd, maar was toen al vele eeuwen oud. Dat bewijzen de teruggevonden resten van Romeinse pottenbakkers en dakpanovens, iets waar het dorp hoogstwaarschijnlijk zijn naam aan dankt ("Tegulae"). Deze pottenbakkerstraditie is te koppelen aan de rijke kleigronden die de streek bezit, bestaande uit fossielrijke Rijnafzettingen uit het Pleistoceen. Tegenwoordig heeft de Rijn zich allang naar het Oosten verplaatst en ligt het dorp aan de Maas.

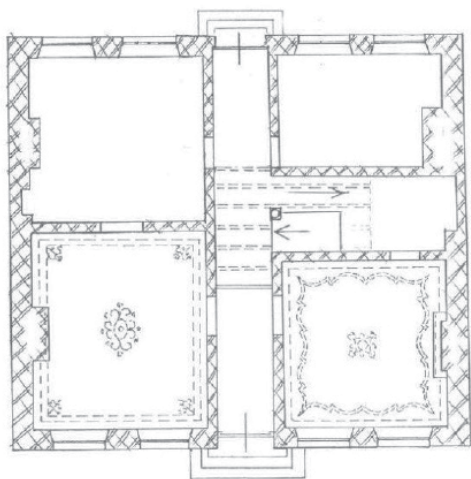
Het plaatsje is in zijn rijke maar gewelddadige geschiedenis vele malen geplunderd en gebrandschat. Daardoor is weliswaar het oude stratenpatroon nog intact, maar zijn er geen tot weinig Middeleeuwse panden bewaard gebleven. Dat wil niet zeggen dat er in Tegelen niets te ontdekken valt.

De spreker heeft in een aantal panden een gelijksoortige opbouw weten te ontdekken. Deze panden, waaronder het oude Posthuis, dateren in hun hoofdvorm meest uit het midden van de 18e eeuw.

Zij kenmerken zich door een iets asymmetrische indeling. De voorgevel bevindt zich meestal aan de kopse kant, waarbij een centrale gang het pand over de lengte in twee iets ongelijke helften verdeelt; een kleinere bedrijfsruimte en een grotere (gelag)kamer. Ze hebben een typisch kort en gedrongen uiterlijk, voorzien van een ruime zolder, met een dakhelling van rond de 48 graden. In het pand Grotestraat 100 bevindt zich een interessante kap met spanten die uit twee eikenhouten gebinten bestaan. Merkwaardig is daarbij dat het is uitgevoerd met kreupele stijlen, net als het onderste gebint, die hier dus eigenlijk geen bouwkundige functie hebben. De reden hiervoor blijft vooralsnog onduidelijk. Dit type pand is ook in het nabijgelegen Steijl

Grotestraat 100, woonhuis achttiende eeuw. (foto B. Klück)

Boven: Grotestraat 100, plattegrond. (tek. B. Klück)
Onder: Idem, eikenhouten kap. (foto B. Klück)

(volgens Bart mét Nederlandse puntjes en zonder Napoleontische Griekse Y!) terug te vinden, zij het soms in sterk verbouwde vorm, zoals in het Missiemuseum aldaar, dat is rond een soortgelijk asymmetrisch pand (van rond 1810) gebouwd.

De zolders deden in oorsprong dienst als graanopslag. De gebouwen zijn dan ook vaak gebouwd als brouwerij. Dit ambacht zal in Tegelen weelderig getierd hebben in vervlogen tijden.

Een laatste, maar zeker niet minder belangrijk onderwerp dat aandacht verdient zijn de groene monumenten. Helaas wordt hier niet altijd veel belang aan gehecht. Nog onlangs werd een meer dan honderd

jaar oude haagbeuk door een fantasieloos hek vervangen.

Soms stuit men echter ook hier op onverwachte sporen uit het verleden. In de vroegere botanische tuin van het Paterspark op de Steijlerberg vond Bart nog een bordje waarop de naam "Gaultheria", een heideplantje dat ook bekend staat

als "Bergthee". Nog groter was zijn verbazing toen hij naar het omringende groen keek en zag dat er tot op de dag van vandaag nog een plantje achter het bordje groeide: de Gaultheria!

BINNENSTAD UTRECHT - WAARDENKAART - *HENK JANSEN*

Sinds 1976 geldt de historische binnenstad van Utrecht als een beschermd stadsgezicht. Dat wil zeggen dat er een beschermend bestemmingsplan van kracht is, met daarmee gepaard gaande beleidslijnen en aangepaste bouwreggeving. Zo is bijvoorbeeld alles in de binnenstad bouwvergunningsplichtig. Dat wil echter niet zeggen dat er binnen het beschermde stadsgezicht geen verandering meer mogelijk is (zoals het Blauwkapel-project), of dat de stad tot een statisch geheel moet worden.

Een zekere overeenstemming met de bestaande structuren is echter wèl gewenst, zodat architectonische botsingen worden voorkomen. Een situatie als bij de Neudeflat, nog net "op het nippertje" gebouwd in 1976, pal naast het postkantoor uit 1920, wordt door velen als ongelukkig beschouwd en zal nu niet meer zo snel worden toegelaten.

Een ander probleem is bijvoorbeeld de inrichting van de openbare ruimte, waar allerlei paaltjes, borden en ander straatmeubilair weliswaar niet direct tot de gebouwde monumenten behoren, maar toch vaak zeer beeldbepalend zijn en de beleving van deze monumenten kunnen beïnvloeden.

Er wordt in de praktijk nog te vaak een concessie gedaan aan het behouden van gevels "voor het plaatje" terwijl de achterliggende bouwsubstantie wordt gesloopt. Ook dit wordt als onwenselijk aangemerkt. Vaak ligt ironisch genoeg juist het rigide naleven van een -verouderd- bestemmingsplan aan de basis van dit soort ongelukkige beslissingen.

Het uitgangspunt van de gemeentelijke beleidsmakers zou dan ook meer de unieke structuur van de historisch gegroeide binnenstad moeten zijn, met een inhoudelijke beschrijving van deze structuur, niet enkel lyrisch of beverzend, maar zò dat de gemeente de waarde herkent en in acht houdt.

Deze waarden bestaan niet alleen uit de bouwstructuren, maar ook uit de beeldbepaling van een pand, het kleurgebruik en beschilderingen. Ook kan hierbij de functie van een gebouw meegenomen worden.

Zelfs moet worden bedacht dat de waardestelling meeschuift met de veranderingen in de maatschappij en de eisen en wensen die hieruit voortvloeien. Er zijn vele voorbeelden van Modernistische architectuur die in de periode dat ze gebouwd werden vaak als ongewenst en beeldvervuilend werden bestempeld, maar die we tegenwoordig als zeer waardevol en cultuurhistorisch belangrijk beschouwen. Smaken veranderen nu eenmaal. Op dezelfde manier worden de waarden die in voorgangers van de huidige kaarten (bijvoorbeeld de zogenaamde Stapperkaart uit 1955, RDMZ) werden gesteld, tegenwoordig als te eenzijdig en beperkt gezien. Een waardenkaart is dan ook in principe nooit "af".

In Utrecht wordt aan de hand van de waardenkaart gestreefd naar:

- één waardenkaart voor de gehele binnenstad, met als uitgangspunt de historisch

- gevormde, unieke structuur van deze binnenstad
- het loslaten van de oude zonering van het Beschermd Stads- en Dorp Gezicht (BSDG) uit 1976
  - het gedetailleerd bestemmen en vooral het hanteren van gedetailleerde bouwregels
  - het vastleggen van rooilijn, perceelsindeling, dak- en nokhoogte e.d., ook met betrekking tot binnenterreinen en perceelsscheidingen.
- De waardenkaart die nu in Utrecht gehanteerd wordt kent drie kleuren (waarden): "rood" (waardevol/ beschermd), "geel" (waarde wordt vermoedt) en "grijs" (geen waarde toegekend of gebouw is van na 1980).

Hierbij dient dan te worden toegevoegd dat zelfs bij panden die niet hoog gewaardeerd zijn een oogje in het zeil gehouden moet worden. Een voorbeeld is de vondst van een muur uit het begin van de 13de eeuw, in een pand in de Steenweg.

Op deze wijze kan het instrument Beschermd Stadsgezicht, samen met het bestemmingsplan, zorgen voor het behoud van het historisch gevormde weefsel van de binnenstad van Utrecht, en mogelijk dienen als inspiratie voor andere steden.

Aan het eind van de middag was er tijd voor een wat luchtiger gedeelte, waar werd stilgestaan bij de vertrekkende bestuursleden en tegelijkertijd de nieuwe werden verwelkomd.

Dirk Jan de Vries liet onder het kopje "bouwhistorici onderweg" een fotocollage van enkele decennia van bouwhistorici de revue passeren. Daarna liet Koos Steehouwer nog een diapresentatie zien waarin het menselijke aspect binnen de bouwhistorie en cultuurgeschiedenis centraal stond.

J.N.

EEN 18DE EEUWS SPEELHUISJE

AAN DE ZOETERWOUDSESINGEL TE LEIDEN

Het historisch centrum van Leiden, zoals dat grofweg van het eerste kwart van de dertiende eeuw tot de tweede helft van de zeventiende eeuw is gegroeid, wordt in z'n geheel omsloten door een waterloop: de Leidse Singels. Het aan deze singels grenzende buitengebied behoorde tot aan de negentiende eeuw merkwaardig genoeg toe aan de omringende gemeenten: Leiderdorp, Oegstgeest (ten noorden, oosten en ten westen) en Zoeterwoude (ten zuiden). Dit gegeven bemoeilijkte in hevige mate de wens tot het realiseren van stadsuitbreidingen. Tot ver in de negentiende eeuw bezat het buitengebied een agrarisch karakter met tuinderijen en weilanden, maar bevonden zich er ook blekerijen en enkele huizen. Ook is er in de zestiende eeuw al sprake van de aanwezigheid van buitenverblijven met speelhuizen en siertuinen die in bezit waren van gegoede Leidse burgers. Aan het einde van de negentiende eeuw wordt door annexatie een deel van het Zoeterwoudse grondgebied verkregen en kan er eindelijk een uitbreiding van de stad plaatsvinden.

DE GESCHIEDENIS VAN HET SPEELHUISJE ACHTER ZOETERWOUDSESINGEL 42

Dit verhaal vangt aan in 1765, het jaar dat Hendrick de Bock zich in Leiden vestigt als winkelier. Dat de zaken hem goed gaan blijkt uit het feit dat hij in 1768 een siertuin kan aankopen op het Zoeterwoudse grondgebied, ten zuiden van de smerige en overvolle stad. Op deze tuin laat hij een bescheiden, bakstenen speelhuisje bouwen. Een dergelijke tuin kostte in de achttiende eeuw enkele honderden guldens. Voor de Leidse arbeiders, die veelal voor lage lonen in de Lakenindustrie werkzaam waren, was dit onbetaalbaar. Een goed beurende middenstander, zoals Hendrick de Bock, kon het zich veroorloven.

In 1819, een jaar voor hij zal komen te overlijden, verkoopt Hen-

Een tekening van het speelhuisje die aan het einde van de negentiende eeuw door J.E. Kikkert werd vervaardigd. (tek. Regionaalarchiefleiden.nl)

drick de tuin onder de naam “Veld en Cingelzicht” aan Lauwrents Ouwkerk. Zoals de naam al doet vermoeden kijkt de siertuin dan uit op een open veld en de Zoeterwoudsesingel.

De tuin wordt in de koopakte omschreven als ‘een zeer gemakkelijke welbeplante en bepoote speeltuin met speelbehuizing, kookkeuken en verder getimmerde’.

De koper van de tuin heeft op dat moment al twee stukken tuin ten noordoosten en zuidwesten van “Veld en Cingelzicht” in zijn bezit. Vanaf 1822 wisselen de

stukken tuin enige malen van eigenaar en wordt er een boerderij op gebouwd, boerderij Straathof. Rond 1890 wordt de tuin verkaveld, zoals meer siertuinen en boomgaarden in het gebied. De tuin wordt in vijf delen gesplitst waarna er twee huizen op gebouwd worden, Zoeterwoudsesingel 43 en 44. In 1904 wordt het laatste deel gesplitst in twee percelen waar Zoeterwoudsesingel 41 en 42 op gebouwd zullen worden. In deze tijd wordt ook boerderij Straathof gesloopt. Van het bakstenen speelhuisje dat zich op het terrein bevindt worden drie ramen, die uitzien op Zoeterwoudsesingel 41, dichtgemetseld en de entree verplaatst.

Zoeterwoudsesingel 42 wordt in 1905 door aannemer Harteveld gebouwd in de stijl van de Neorenaissance. De verscheidenheid aan deuren en kozijnen die is aangetroffen in het huis doet vermoeden dat Harteveld, die het pand ook bewoonde, gebruik heeft gemaakt van overgebleven bouwmaterialen, waarschijnlijk om de bouwkosten zo laag mogelijk te houden.

Het pand staat op een grondvlak dat haaks op de achterliggende sloot is georiënteerd. Deze poldersloot hoort bij de begrenzing van het achterliggende terrein dat eigendom was van het Catharinagasthuis. De ouderdom van de sloot valt tot de vijftiende eeuw terug te voeren.

Omdat de voorgevel evenwijdig aan de Zoeterwoudsesingel is geplaatst loopt het grondvlak schuin weg. Het omvat een begane grond en twee verdiepingen onder een plat dak. De voortuin wordt van het trottoir afgescheiden door het oorspronkelijke smeedijzeren tuinhok.

In de jaren zestig van de twintigste eeuw wordt het pand door de huidige bewoners, de heer en mevrouw Joosten, gekocht van de erven Harteveld. Het huis

Het speelhuisje rond 1966. (foto Archief familie Joosten)

verkeert dan in een deplorabele staat en de achtertuin is volledig overwoekerd. Nadat eerst het woonhuis bewoonbaar is gemaakt wordt de tuin onder handen genomen. Het overwoekerde schuurtje dat zich in de tuin bevindt blijkt tot ieders grote verbazing het oorspronkelijke speelhuisje te zijn dat behoorde bij de siertuin “Veld en Cingelzicht”.

Het speelhuisje is daarmee het oudste, en nog als enige vrijstaande, speelhuisje van Leiden. Het feit dat het speelhuisje vrijstaand is, is bijzonder te noemen. De nog bestaande (in oorsprong vrijstaande) speelhuisjes in Leiden zijn namelijk in de loop van de tijd in de gevelwand opgenomen. Het duidelijkst zichtbaar is dat bij het speelhuisje Zoeterwoudsesingel 31 en het speelhuisje aan het Utrechtse Jaagpad 10A.

BESCHRIJVING VAN HET SPEELHUISJE

Het vrijstaande kleinnood staat op een rechthoekig basement, noord georiënteerd. Het souterrain in het basement fungeert thans als opslag, oorspronkelijk had het een keukenfunctie. In het souterrain herinnert de open schouw tegen de linker zijmuur nog aan deze situatie. Het metselwerk van het basement is met handvormstenen in kruisverband gemetseld, met klezoren als hoekoplossing.

In de linkergevel van het basement bevindt zich een kleine vensteropening, een uitpandig gemetseld rookkanaal, en de in 1904 toegevoegde entree met de oorspronkelijke, verplaatste, deur naar het souterrain. Om het verval van de gevel een halt toe te roepen is de op het sportveld gerichte gevel van het basement in 1966 voor een deel gecementeerd. Ook in deze gevel bevindt zich een kleine vensteropening. Boven het basement is het speelhuisje achtzijdig opgetrokken. De scheiding tussen beide delen wordt geaccentueerd door een rollaag en natuurstenen hoekblokken. Kenmerkend voor het speelhuisje is het feit dat de vensters vrijwel het gehele gevelvlak beslaan. Hierdoor had men vanuit de lichte kamer vrij uitzicht op de siertuin en de omgeving, het “Veld” en de “Cingel”. Het muurwerk is net als het basement met handvormstenen en in kruisverband gemetseld maar heeft driekle-

Een deel van het behang dat bij de restauratie werd ontdekt. (foto M.C. van Dam, BAAC B.V.)

zoren op de hoeken.

Het achtzijdige, iets overstekende schilddak is met gesmoorde Hollandse pannen gedekt. Waar de dakvlakken samenkomen is een zinken piron aangebracht.

In de gevel die gericht is op de Zoeterwoudsesingel bevindt zich de entree in de vorm van oorspronkelijke dubbele deuren met tweeledig bovenlicht. De entree is bereikbaar middels een trap waarvan de treden zijn vernieuwd maar de ijzeren leuningen oorspronkelijk zijn. In de vensteropeningen bevinden zich negentiende-eeuwse, met toognagels gezekerde, kozijnen. De T-ramen die zich in de overhoekse gevels links van de entree bevinden zijn negentiende-eeuws. De overige onderramen zijn vernieuwd. Het interieur van de lichte kamer boven is in de huidige situatie afgewerkt met kraalschroten en recente materialen. In de negentiende eeuw heeft het een zeer representatieve behangafwerking gehad zoals blijkt uit de behangresten die bij een verbouwing aan het licht zijn gekomen.

TOT BESLUIT

Sinds het woonhuis en het speelhuisje door de huidige bewoners werden aangekocht hebben de eigenaren er meerdere malen bij de Gemeente op aangedrongen het pandje op te nemen op de gemeentelijke monumentenlijst. Pas in 2008 is het speelhuisje, in het kader van een door BAAC bv. uitgevoerd onderzoek naar de Singelbebouwing in opdracht van de Gemeente, onderzocht en beschreven. In oktober 2008 is er door de Leidse Monumentencommissie een positief plaatsingsadvies uitgebracht dat naar alle waarschijnlijkheid door het college wordt gevolgd. Het is aan de inspanningen van de heer en mevrouw Joosten te danken dat dit speelhuisje voor de stad Leiden bewaard is gebleven!

LITERATUUR EN HERKOMST VAN DE AFBEELDINGEN

- Privé archief de heer en mevrouw Joosten, Zoeterwoudsesingel 42.
- Henk Rijken, *De Leidse Lustwarande. De geschiedenis van de tuinkunst op kastelen en buitenplaatsen rond Leiden, ca. 1600-1800*, Primavera Pers, Leiden, 2005
- H. de Jonge, S. de Lange, *Benarde Veste, Leidse stadsuitbreidingen door de eeuwen heen*, Leiden, 1997.

MICHEL VAN DAM - (BAAC B.V.)

HET KARTUIZERKLOOSTER VAN ROERMOND

INLEIDING

Het kartuizerklooster van Roermond, wiens kloostergebouwen verscholen liggen achter jongere bebouwing in het centrum van de stad, is een uniek monument in Nederland. Hoewel Nederland ooit negen kartuizerkloosters telde, is de Roermondse kartuis het enige klooster waar nog veel van de oude gebouwen overgebleven is. De overige Nederlandse kloosters vielen al in de zestiende eeuw ten prooi aan opheffing en sloop ten gevolge van de Reformatie. Het Roermondse klooster daarentegen, dat op dat moment behoorde tot de Zuidelijke Nederlanden, bleef in functie tot 1783, toen de Oostenrijkse keizer Jozef II het ophief. Daarna bleven de gebouwen echter steeds verbonden met een (semi-)religieuze functie; ze werden korte tijd bewoond door de Norbertinessen van St.Gerlach, vervolgens deden ze dienst als Grootseminarie en in de laatste decennia zijn er de kantoren van het Bisdom Roermond gevestigd.

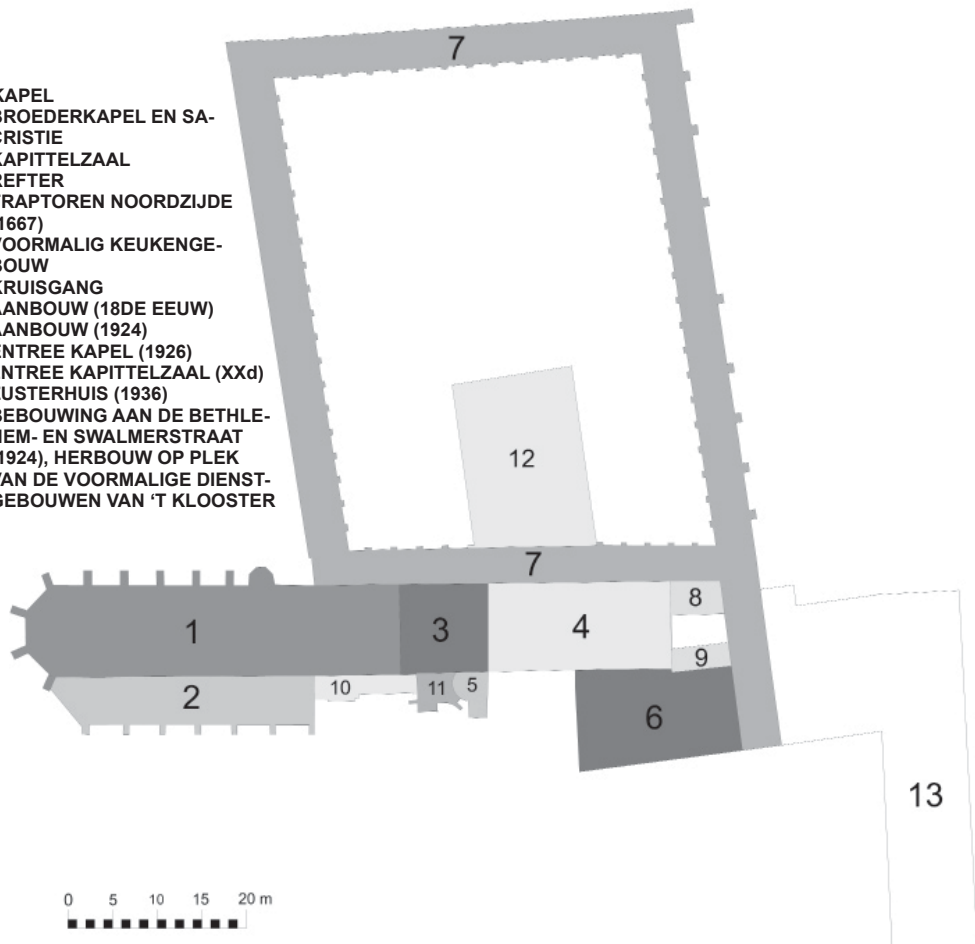
Van het klooster zijn diverse hoofdgebouwen nog bewaard. Via een poortdoorgang in een vroegtwintigste-eeuws bouwdeel aan de Swalmerstraat, komt men vandaag de dag uit op de voormalige binnenplaats van het klooster, waaraan de voormalige kerk, kapittelzaal, refter, monnikenkeuken en entree van het klooster gelegen zijn. De binnenplaats wordt aan de noord- en westzijde geheel omgeven door jongere bebouwing, die op de plek van vroegere dienstgebouwen is gekomen. Achter de eerder genoemde kloostergebouwen ligt de grote pandhof, waarvan de kruisgang nog overeind staat. Rondom het klooster loopt nog steeds de oude kloostermuur, die vroeger de kloostertuin afschermd. Nu liggen binnen deze ommuring een stadspark aan de zuidoostzijde en een nieuwgebouwd appartementencomplex aan de zuidwestzijde.

BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

In de aanloopfase van de tentoonstelling 'Het Geheim van de Stille' kwamen de initiatiefnemers hiervan tot de conclusie dat er behoefte was aan meer inzicht in de bouwgeschiedenis van het klooster. Op initiatief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (nu RACM), het Bisdom Roermond en de Gemeente Roermond werd een budget samengesteld om het klooster bouwhistorisch te laten onderzoeken en de gegevens inzichtelijk te maken voor een tentoonstelling in het voorjaar van 2009¹. Het onderzoek startte in de zomer van 2005 en zal in de

¹ Het onderzoek werd uitgevoerd door drs. B. Dukers, de begeleidingscommissie van het onderzoek bestond uit prof. dr. D.J. de Vries (RACM), drs. E. Caris (Gemeente Roermond) en ing. G. Broen (Bisdom Roermond). Daarnaast zorgde bouwhistoricus Bart Klück voor aanvullende bouwhistorische expertise.

- 1 KAPEL
- 2 BROEDERKAPEL EN SACRISTIE
- 3 KAPITTELZAAL
- 4 REFTER
- 5 TRAPTOREN NOORDZIJDE (1667)
- 6 VOORMALIG KEUKENGEBOUW
- 7 KRUISGANG
- 8 AANBOUW (18DE EEUW)
- 9 AANBOUW (1924)
- 10 ENTREE KAPEL (1926)
- 11 ENTREE KAPITTELZAAL (XXd)
- 12 ZUSTERHUIS (1936)
- 13 BEBOUWING AAN DE BETHLEHEM- EN SWALMERSTRAAT (1924), HERBOUW OP PLEK VAN DE VOORMALIGE DIENSTGEBOUWEN VAN 'T KLOOSTER

Overzicht van de resterende historische bouwdelen van het kartuizerklooster te Roermond (tekening B. Dukers)

zomer van 2009 afgerond worden.

Het onderzoek begon met een uitgebreide bouwhistorische documentatie van het klooster, waarbij alle historische onderdelen opgemeten werden en de bouwsporen vastgelegd. De buitengevels van de kerk en de kapittelzaal werden vanwege hun hoogte opgemeten door middel van fotogrammetrie, de overige gevels werden met de hand ingemeten². Zowel de zijgevels van de kerk en achterliggende kapittelzaal, als de buitengevels van de kruisgangen bleken veel

² Fotogrammetrische opname van de zuid-, noord- en westgevel van de kapel werd uitgevoerd door bureau PastForward uit Aken, de handmetingen door de auteur van dit artikel.

Lengtedoorsnede van de kapel, kapittelzaal en refter (tekening B. Dukers)

sporen uit verschillende bouwfasen te bevatten. De door het veldwerk verkregen gegevens werden uitgewerkt in plattegronden, doorsneden en gevelaanzichten van de gebouwen. De oude kapconstructies van de kloosterkerk en de naastgelegen refter werden door middel van dendrochronologisch onderzoek gedateerd. Op deze manier verschaften ze belangrijke informatie over enkele bouwfasen van de kloostergebouwen, die sterk bepaald werden door de twee Roermondse stadsbranden in 1554 en 1665.

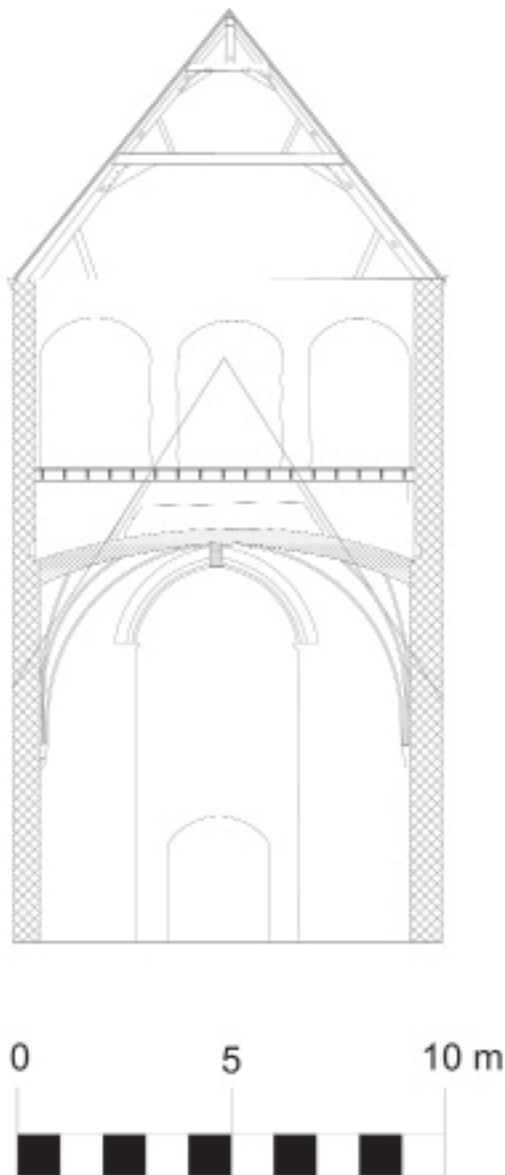
Gelijktijdig met het bouwhistorische veldwerk werd er archiefonderzoek uitgevoerd om gegevens over de omstandigheden van de verbouwingen en modernisering van het complex te verzamelen. De voornaamste bronnen hiervoor zijn de bewaarde charters van het klooster in het Rijksarchief te Maastricht, de uitgebreide inventarissen van het klooster ten tijde van de opheffing in het Algemeen Rijksarchief te Brussel en vermeldingen van het klooster in diverse archiefdocumenten in het Gemeentearchief van Roermond. Daarnaast zijn er enkele betrouwbare iconografische afbeeldingen van het klooster.

DE STICHTING VAN HET KLOOSTER

In 1370 stichtten de lokale edelman heer Werner van Swalmen en zijn vrouw Bertha van Geilenkirchen een kapel met gasthuis ter ere van de H. Maagd Maria van Bethlehem, ter gelegenheid van een behouden thuiskomst van een pelgrimstocht naar het Heilige Land. Deze kapel op vijfhoekige plattegrond werd

gebouwd op de hoek van de huidige Swalmerstraat en Bethlehemstraat, in een gebied dat eerder die eeuw bij de stad Roermond gevoegd was. Enkele jaren eerder, in 1368, had het Generaal Kapittel van de Kartuizerorde het voornemen geuit om een kartuizerklooster te stichten in Roermond, op dat moment de hoofdstad van Opper-Gelre. In de vroege jaren zeventig van de veertiende eeuw is men in contact gekomen met de voornoemde Werner van Swalmen, die hulp nodig had bij het onderhouden en bedienen van de kapel en het gasthuis. Dit resulteerde in de stichting van de kartuis 'Maria van Bethlehem', waarvan de stichtingsbrief is gedaateerd op 25 juli 1376.

Hoewel in de archiefbronnen geen informatie te vinden is over het uiterlijk van het klooster in de veertiende eeuw, behalve van dat van de Bethlehemkapel, is er toch nog veel informatie over de oudste bouwphase van het klooster te achterhalen. De globale opzet van het klooster is door de eeuwen heen niet onherkenbaar veranderd. De ordening van de gebouwen werd enerzijds bepaald door de algemene opzet voor kartuizerkloosters en anderzijds door de omstandigheden van het terrein, waar reeds aan de Swalmerstraat enkele gebouwen aanwezig waren, zoals de voornoemde gebouwen van Werner van Swalmen en particuliere bebouwing aan de andere kant van het bouwblok. Het kenmerkende van kartuizer kloostercomplexen komt voort

Dwarsdoorsnede van de kapittelzaal, richting het oosten, in het midden de daklijn van het eerste bouwvolume op de plek van de huidige kapittelzaal (tekening B. Dukers)

Veertiende-eeuwse spitsboog in de oostelijke wand van de kapittelzaal (foto B. Dukers)

uit de combinatie van een hermitisch leven met een gemeenschapsleven. De monniken brengen het merendeel van hun tijd in afzondering door, maar in de context van een kloostergemeenschap. Lekenbroeders zorgen voor hun levensonderhoud, zodat ze zich aan het zuivere contemplatieve leven kunnen wijden³. De algemene opzet voor kartuizerkloosters beperkt zich tot een aantal functionele gebouwen, die in ieder klooster anders gegroepeerd zijn, maar steeds een driedeling hebben, bestaand uit een publiek, semi-privaat en privaat gedeelte. Het publieke gedeelte begint bij de ingangspoort van het complex, vaak een afzonderlijk poortgebouwtje, waarachter een binnenplaats is waaraan de bedrijfsgebouwen gelegen zijn. Het semi-private gedeelte betreft de kloostergebouwen, die in gezamenlijk gebruik zijn door de kartuizermonniken en/of de lekenbroeders: de kerk, refter en vaak ook de kapittelzaal. In veel kartuizerkloosters lagen deze gebouwen aan een kleine kruisgang, het z.g. *claustrum minor*, waaraan ook de cel van de prior gelegen is, die vaak als een schakel tussen het publieke en private deel geplaatst is. Het private gedeelte tenslotte, dat aan de kartuizermonniken toebehoort, is de grote kruisgang (*claustrum maior*) die de individuele kartuizercellen met elkaar verbindt. Iedere cel bestond uit een huisje en een tuintje en vaak één of meerdere galerijen of wandelgangen en was omgeven door een muur. De bibliotheek van het klooster was vaak op de verdieping van de kapittelzaal of de sacristie gelegen, maar wel zó dat deze toegankelijk was voor de monniken, zonder dat zij daarvoor het private gedeelte hoefden te verlaten. Rondom de grote kruisgang en de cellen was vaak een grotere tuin aangelegd, die niet alleen diende als extra (stille-)buffer tussen de cellen en de buitenmuur van het klooster, maar ook als wandelgebied voor de gezamenlijke wandeling op zondag.

Volgens deze globale lijnen zijn de meeste kartuizen opgezet, maar de precieze ordening van de gebouwen verschilt per klooster, afhankelijk van de omstandigheden, zoals hoogteverschillen in het bouwterrein (met name in bergachtig gebied) of de vorm van het beschikbare grondperceel (in stedelijke context). We kunnen er van uitgaan dat bij de stichting van de Roermondse kartuis in 1376 een kloostercomplex gebouwd werd, bestaande uit een poortgebouw, bedrijfsgebouwen (stallen, bakkerij, brouwerij), gastenvertrekken, lekenbroedervertrekken en -keuken, gebouwen voor de kloostergemeenschap, zoals het prioraat, de refter, de keuken voor de monniken, kapittelzaal, bibliotheek en kerk en de grote pandhof met een twaalfstal cellen⁴. Iedere 'cel' bestond uit een klein huisje met een drietal kamers en een eigen tuintje. Deze standaard onderdelen komen bij

³ M. Zadnikar, 'Die frühe Baukunst der Kartäuser', in: *Die Kartäuser Der Orden der schweigen-den Mönche*, (Keulen 1983) 68-70.

⁴ In de stichtingsakte van 1376 wordt vermeld dat door de giften Werner van Swalmen, zijn vrouw en broer, er een kloostergemeenschap bestaande uit een prior, twaalf monniken en enkele conversen kon worden onderhouden. Dit is een standaard aantal monniken voor een kartuizergemeenschap, waarbij een verwijzing naar Christus en zijn twaalf discipelen wordt gemaakt.

de inventarisatie van het complex in 1784 nog steeds voor, hoewel lang niet meer allemaal in veertiende-eeuwse bouwvorm.

DE BOUWFASEN VAN HET KLOOSTER

Het bouwhistorische onderzoek toonde een groot aantal bouwfasen in het complex aan, vanaf de bouw in de late veertiende eeuw tot nu. De belangrijkste fasen zullen besproken worden. Van de vroegste fase, de nieuwbouw rond 1376, resteert de globale opzet van het klooster (de ordening van de gebouwen) en bak-

De kapconstructie van de refter. (foto B. Dukers)

stenen muurwerk in het reftergebouw, het voormalige keukengebouw, de kruisgang (buitenmuren) en de huidige kapittelzaal. De oudste delen van het huidige kloostercomplex blijken de refter, het voormalige keukengebouw, de kruisgang (buitenmuren) en het bouwvolume van de huidige kapittelzaal te zijn. Ze dateren uit het laatste kwart van de veertiende eeuw en zijn opgetrokken in baksteen. Het metselwerk

bestaat uit relatief grote bakstenen (26-29x12-14x6-7) gemetseld in Vlaams verband⁵. De stenen hebben een lichte orangerode kleur met veel onzuiverheden in de klei, het product van veldbrandovens. Onder het voormalige keukengebouw en een deel van het reftergebouw zijn nog grote kelders aanwezig, met mergelstenen tongewelven, die uit de eerste bouwtijd stammen.

De huidige kapittelzaal, tussen kerk en refter gelegen, is pas sinds 1556 als zodanig in gebruik. In de oostelijke wand van de zaal is een hoge mergelstenen spitsboog met een mergelstenen omlijsting, die momenteel grotendeels dichtgezet is. Oorspronkelijk was de boog open. Er zijn geen sporen van glassponningen. De

⁵ Dit baksteenformaat komt ook voor in veertiende-eeuwse delen van de stadsmuur van Roermond.

Het Rococo-interieur van de kerk met negentiende-eeuwse schilderijen, beelden en lambrisering.
(foto B. Dukers)

boog is in een later stadium verbonden met een mergelstenen kruisribgewelf van de zaal, dat door een jaarsteen in 1556 wordt gedateerd. Boven het gewelf zijn in het muurwerk boven de boog de aanzetten van een bakstenen, binnendakse topgevel te zien, die erop duiden dat er een ruimte met een open kapconstructie ten westen van de boog is geweest; er is niet genoeg ruimte voor een gewelf tussen de aanzetten van de topgevel en de opening van de boog. Al met al lijkt het erop alsof de boog bij een ouder bouwvolume hoort, meest waarschijnlijk de oudste kapel, die op die plek lag. Omdat in een kartuizerkerk altijd een scheiding was tussen een monniken- en een broedergedeelte, is het verleidelijk om de boog deze functie toe te schrijven. Meer gebruikelijk was het echter om een scheiding in de vorm van een houten oksaal te hebben. Voor een stenen boogscheiding is tot nu toe geen parallel gevonden bij andere kartuizerkerken, maar dit maakt het nog niet onmogelijk. Door latere verbouwingen en bepleistering van de muren, zijn er verder geen duidelijke bouwsporen van de oudste kerk aangetroffen. Ruim een eeuw na de bouw van het klooster was men toe aan een nieuwe kloosterkerk; de gemeenschap was gegroeid van 13 tot 16 monniken. In 1492 krijgen

Het exterieur van de kerk en de kruisgang (foto B.Dukers)

de Roermondse kartuizers toezegging van de Bisschop van Luik om de nog nieuw te bouwen kerk te laten wijden. De nieuwe kerk werd aan de oostzijde van de oude kerk geplaatst, vermoedelijk is hiervoor de absies van de oude kerk afgebroken. De nieuwe kerk had stenen kruisribgewelven, hoge spitsboogvensters en steunberen aan de buitenzijde. Opvallend genoeg is ook deze kerk nog in Vlaams verband gemetseld, maar met een kleiner baksteenformaat dan de veertiende-eeuwse kloosterdelen (23/24x11,5/12x5,5/6). Het betreft een uitzonderlijk late toepassing van het Vlaams verband, waarvan tot nu toe gedacht werd dat het in Nederland slechts tot het einde van de veertiende eeuw werd toegepast.

In 1554 werd Roermond getroffen door een grote stadsbrand, waarbij ook het kartuizerklooster niet gespaard bleef. Welke delen er precies beschadigd raakten, wordt niet in archiefbronnen vermeld, maar de huidige gebouwen laten zien dat in ieder geval de kerk en de refter beschadigd raakten. Het hout van de kapconstructie van het huidige reftergebouw werd dendrochronologisch in het jaar 1554 gedateerd; voor de nieuwe kapconstructie werd vers hout gebruikt⁶.

⁶ Dendrochronologische bemonstering door D.J. de Vries, analyse door RING Amersfoort.

De huidige kapittelzaal kreeg na de brand zijn laatgotische gewelf (1556). Hoe groot de schade aan de kerk was, valt niet te zeggen, want deze raakte een eeuw later, in 1665, opnieuw beschadigd door een tweede stadsbrand. Het hout van de huidige kapconstructies van de kerk en de noordelijke traptoren dateert van de wederopbouw in 1667. Op dat moment werden de spitsboogramen van de laatgotische kerk afgerond en kreeg de kerk stucgewelven. De ramen werden voorzien van een gestucte blokomlijsting, om de weggewerkte spitsbogen aan het zicht te onttrekken.

Omstreeks het midden van de achttiende eeuw beleefde het klooster een bloei-periode. Onder de Oostenrijkse prior Johannes Schnickel werd begonnen met het verfraaien van het klooster met decoratief stucwerk. Zo kregen de stucgewelven van de kapel decoraties in Rococo-stijl, kreeg de refter een fraai, figuratief stucplafond en werden de wanden van de kruisgang van stucwerk voorzien. Tijdens de opgraving in 2006 werden ook fragmenten van rijk (Rococo-) stucwerk tussen het sloopmateriaal van de monnikencellen gevonden.

In 1783 werd het klooster door de Oostenrijkse keizer Josef II opgeheven, samen met alle andere contemplatieve kloosters in zijn rijk. De monniken moesten het klooster verlaten en de inboedel werd geïnventariseerd en verkocht. De inventarislijsten van het administratieve orgaan dat dit registreerde, geven een mooi beeld van de inboedel van het klooster op dat moment. De monnikencellen werden afgebroken, er resteren ondergronds slechts funderingsresten en beerputten, waarvan ongeveer een derde deel nu is opgegraven.

HET GEHEIM VAN DE STILTE

Een aantal van de vele objecten die tot de inboedel van het klooster behoorden, zoals schilderijen, manuscripten en liturgisch vaatwerk is deze lente bij hoge uitzondering teruggebracht naar het klooster en te zien in de tentoonstelling “Het Geheim van de Stille; de besloten wereld van de Roermondse Kartuziers”. De tentoonstelling vindt plaats in de kruisgang, de kapittelzaal en de kerk van het klooster.

Voor meer informatie over de tentoonstelling, die nog tot 21 juni te bezoeken is, zie www.kartuizers.nl.

Een uitgebreider artikel over de bouwgeschiedenis van het klooster is te vinden in de tentoonstellingscatalogus.

B. Dukers, ‘De bouwgeschiedenis van de Roermondse kartuis’ in: K. Pansters (red), *Het Geheim van de Stille, De Besloten Wereld van de Roermondse Kartuziers*, 2009.

BIRGIT DUKERS

BOERDERIJENSTICHTINGEN OP DE BRES VOOR AGRARISCH ERF- GOED

De gezamenlijke boerderijensichtingen reageren kritisch op de nieuwe plannen van Minister Plasterk. Zij voorzien dat de modernisering van de monumentenwet, MoMo geheten, verkeerd zal uitpakken voor het monumentale boerderijenbestand in het land.

Het gaat niet goed met de monumentale boerderijen in Nederland. De meeste panden hebben een grote achterstand in het onderhoud en er is veel leegstand. Het rijk maakt zich hierover ook zorgen. In de MoMo nota van de minister wordt bevestigd dat het met de onderhoudstoestand van boerderijen, ten opzichte van andere groepen monumenten, slecht is gesteld. Geëigende maatregelen om dit te verbeteren ontbreken echter. Het rijk mist inzicht over hoe dit komt en wat daar het beste aan gedaan kan worden. De boerderijen- en erfgoedstichtingen in de regio's hebben dagelijks contact met eigenaren van rijksmonumentale boerderijen. Zij weten wat de knelpunten zijn en wat er moet veranderen. Na gedegen onderzoek stellen zij in een gemeenschappelijke brandbrief aan OC&W, dat boerderijen een 'onzichtbare' groep monumenten vormen. Op basis van dit onderzoek, uitgevoerd door Bureau Helsdingen in Vianen met medewerking van de boerderijensichtingen uit het hele land, komt men tot aanbevelingen gebaseerd op vijf speerpunten:

1. Boerderijen moeten binnen de rijksmonumenten als één specifieke groep worden behandeld, evenals de kerken en molens.
2. Een eenvoudiger subsidieregeling met meer opbrengst en minder administratieve rompslomp.
3. Hergebruik van boerderijen moet gestimuleerd worden en niet worden gefrustreerd.
4. De rietdekker moet net als de schilder naar het 6% BTW tarief.
5. De gebiedskennis van boerderijensichtingen en het SHBO archief moet beter benut worden.

In opdracht van de Stichting Boerderij & Erf Alblasserwaard- Vijfheerenlanden heeft Bureau Helsdingen zich grondig verdiept in de voorstellen van de minister. De resultaten zijn zorgwekkend. Om hierop constructief te kunnen reageren richting Den Haag en tevens een vuist te kunnen maken, werden alle andere boerderijensichtingen benaderd. Deze betuigden adhesie en leverden inhoudelijke bijdragen voor de reactie naar de minister. Wat opviel was de grote eensgezindheid van de stichtingen. Alle neuzen stonden direct dezelfde kant op. Dit is opvallend omdat de problematiek in de regio's nogal verschilt. Zo is

in Noord-Brabant met hulp van de Provincie een goed werkende boerderijenlijn opgezet. Hier kunnen eigenaren van boerderijen terecht met hun vragen. In Drenthe daarentegen is het akelig stil.

Boerderijen moeten één groep worden binnen de rijksmonumenten

Sinds jaren wordt er in subsidieland onderscheid gemaakt tussen boerderijen waarin een agrariër woont en woonboerderijen waarin een burger woont. De agrarische boerderijen vallen onder de categorie 'overige'. Zij zitten in één groep met begraafplaatsen, stadhuis en grenspalen. De woonboerderijen behoren tot de grote groep 'woonhuizen'. De boerderijstichtingen willen dat alle circa 6000 rijksmonumentale boerderijen samen één groep gaan vormen. Hierdoor zijn zij als groep niet meer onzichtbaar en kunnen hun specifieke problemen ook effectief aangepakt worden. Boerderijen hebben van oudsher een directe relatie met het landschap en verdienen daarom als groep een aparte benadering.

Eenvoudiger subsidieregeling met meer opbrengst en minder administratieve rompslomp

Boeren die in een rijksmonument wonen komen in aanmerking voor een Brim-subsidie. Deze subsidieregeling is een enorme "paarse krokodil". Om subsidie aan te vragen voor gewoon onderhoud (schilderwerk, riet vervangen en kleine reparaties) moet er bij de RACM (Rijksdienst van Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten) een rapport worden ingeleverd dat gemiddeld 70 pagina's dik is. Zonder ondersteuning van een ingehuurd bouwkundig adviesbureau is deze aanvraag voor een eigenaar niet te doen.

Hergebruik van boerderijen moet worden gestimuleerd en niet gefrustreerd

Momenteel beëindigen in Nederland iedere dag vijf boeren hun agrarische bedrijf. Een deel van de boerderijen wordt verkocht. De nieuwe eigenaar mag er echter pas gaan wonen of een ander bedrijf vestigen als het bestemmingsplan veranderd is. Dit is een langdurige procedure. Daarnaast is er voor herbestemming geen subsidie beschikbaar en ook de belastingaftrek voor het onderhoud van het pand vervalt. Hierdoor wordt de herbestemming van deze panden gefrustreerd. Daardoor staan er momenteel veel en vooral grote boerderijen leeg. Leegstand leidt altijd tot verval en verdwijnen van een boerderij. Hierdoor verarmt zowel ons landschap als het erfgoedbestand!

De rietdekker moet net als de schilder naar het 6% BTW tarief

In Nederland zijn er naar schatting 91.000 historische boerderijen. 7% hiervan zijn rijks- of gemeentelijk monument. De overige 93% van de historische boerderijen krijgen geen financiële ondersteuning of bescherming. En dat terwijl ook zij essentieel zijn voor de schoonheid van ons platteland, zoals in 2003 Jaar van de Boerderij door het rijk werd aangetoond. De onderhoudskosten van deze boerderijen zijn enorm. De grootste onderhoudspost is meestal de rietdekker. Dit komt omdat dit een zeer arbeidsintensief ambacht is. De rietdekker zou daarom, evenals de schilder, in het lage 6% BTW tarief moeten vallen.

De kennis van boerderijstichtingen en het SHBO archief moet beter benut worden

De brede praktijkkennis van de regionale boerderijstichtingen wordt door de RACM (Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten) en de overheden te weinig benut. Het bijzondere archief met oude foto's en bouwtekeningen van de SHBO (Stichting Historisch Boerderijen Onderzoek) is momenteel niet toegankelijk. Het is aan de RACM om deze waardevolle informatiebron, zoals beloofd, weer openbaar toegankelijk te maken voor voorlichting en advisering aan ambtenaren en boerderijbewoners.

Om deze speerpunten onder de aandacht te brengen bij de politiek en het publiek laten de gezamenlijke boerderijstichtingen nu één landelijk geluid horen. De boerderijstichtingen zetten zich in voor het behoud van alle streekeigen boerderijen en erven met hun authentieke erfelementen, zoals monumentale toegangspoorten en -lanen, boomgaardjes, moes- en siertuinen, hooibergen, wagenschuren, zomer- en bakhuisjes, boenstoepen, welputten, hennepakkers, enz. enz. De streekeigen boerderijen vormen een eenheid met het omringende landschapstype. Zij zijn cultuurhistorisch en landschappelijk van grote waarde en mede bepalend voor de toeristisch recreatieve potentie van elk gebied.

PIET DEN HERTOG

EEN KALF UIT 1610

Bij bouwhistorisch onderzoek tijdens de sloop van het pand Kerkstraat nummer 34 te Noordwijk-Binnen (ZH) is op de begane grond onlangs een bijzonder deurkozijn met bovenlicht aan het licht gekomen. Boven dit geheel zat een korfboog waarvan nog één natuurstenen aanzetsteen bewaard is gebleven. Verder is het met geslepen baksteen uitgevoerd. Opmerkelijk is dat het eikenhouten deurkozijn nog één geprofileerde kozijnstijl, met biljoen en kapel, en een fraai gesneden deurkalf met het jaartal 1610, hoekornamenten en een middenornament omvat. De andere kozijnstijl is verwijderd bij het realiseren van een recente muurkast in Kerkstraat 32.

Het deurkozijn werd aangetroffen in de muur tussen Kerkstraat 32 en 34. Na verdere ontleistering van het omringende muurwerk kon worden geconcludeerd dat voor het realiseren van deze doorgang destijds een doorbraak in het muurwerk is gemaakt. Het muurwerk is dus ouder dan 1610, mogelijk zestiende-eeuws. De gebruikte bakstenen hebben een formaat 18 x 8 x 4 cm met een tien lagenmaat van 49 cm. Een baksteenformaat dat in Leiden (dat ongeveer 15 km.

van Noordwijk ligt) in de zestiende eeuw en de eerste helft van de zeventiende eeuw werd gebruikt.

De voorgevels van beide panden dateren uit het begin (34) en het einde (32) van de twintigste eeuw. Op basis daarvan was vooraf besloten dat de panden geen (bouw)historische waarden vertegenwoordigen en plaats kunnen maken voor nieuwbouw.

De voorlopige resultaten van het bouw historisch onderzoek bewijzen het tegendeel. Het onderzoek is nog in volle gang en wordt uitgebreid met nog twee slooppanden die, op basis van de eerste destructieve verkenning, mogelijk uit de eerste helft van de zeventiende eeuw kunnen dateren. Het onlangs gesloopte pand Kerkstraat 30 had in ieder geval balkconsoles welke rond 1620 te dateren zijn. Helaas werden deze niet in situ, maar in de vuilcontainer aangetroffen. Uit het archeologisch onderzoek dat werd uitgevoerd na de sloop van Kerkstraat 30 bleek dat er historische bebouwing heeft bestaan...

Wordt vervolgd.

MICHEL VAN DAM - (BAAC B.V.)

Het deurkalf, met daarin het jaartal 1610. (foto M. van Dam)

A.F. VAN DEN HOUT, *HET DAK MOET DICHT: DE ONTWIKKELING VAN HET PLATTE DAK OP SCHRIFT GESTELD*, NIEUWEGEIN (VEBIDAK) 2007, 152 PP, ISBN 978-90-9022546-3

Gelegenheidspublicaties behoren tot een op zichzelf staande categorie. Als present zijn ze toegesneden op de jubilerende instantie en het netwerk dat ze bedienen. Dat is hun kracht, maar ook hun zwakte. De kracht ligt erin dat informatie die anders in archieven verscholen zit aan de oppervlakte komt en dat specifieke gegevens vermeld worden die anders onopgeschreven zouden blijven. De zwakte bestaat er veelal uit dat de informatie sektarisch kan zijn, impliciete kennis vooronderstelt, met een voor een buitenstaander onbegrijpelijk idioom vol afkortingen staat of soms zelfs een zeer persoonlijke visie vertelt.

Niet zelden grijpt de jubilerende instelling de gelegenheid aan om zijn eigen belangrijkheid op te poetsen. Dit alles maakt dat gelegenheidspublicaties altijd met enige omzichtigheid gelezen moet worden, maar ook wel nuttig kunnen zijn.

Het boek 'Het dak moet dicht' verscheen ter gelegenheid van het 25 jarig jubileum van Vebidak: Vereniging Dakbedekkingbranche Nederland. Deze stichting staat naar eigen zeggen 'Al 25 jaar op de bres voor platte daken' in de periode tussen 1982 en 2007. De ontwikkeling van het platte dak wordt op schrift gesteld door een oud medewerker van de vereniging. Het resultaat is een informatief boek voor de geïnteresseerde dakenliefhebber en is voorzien van korte beschouwingen over bedrijven en medewerkers die in de bedrijfstak werkzaam zijn geweest. Die bedrijfsinformatie had best uitgebreider gekund, zoals over de in 1889 opgerichte Utrechtse firma Stein & Takken. Het beeldmateriaal toont verassende daklandschappen, waaronder een afbeelding van het leggen van het dak van het Evoluon in Eindhoven in 1966 (p. 45). Opvallend is hoe schijnbaar nonchalant men daar te werk gaat. Verderop in het boek wordt nog ruim aandacht geschonken aan de vanaf circa 1970 scherp toegenomen veiligheidsvoorschriften. Dakdekken was en is een zwaar en gevaarlijk beroep.

Over de geschiedenis van het platte dak is het boek relatief kort. Wel blijken er in 1912 dertien bedrijven asfaltpapier te produceren. Al snel wordt op de pro-

ducten zelf ingegaan. Deze hoofdproducten asfalteerpapier en petroleumasfalt-papier maakten in de jaren zeventig gaandeweg plaats voor polyester dragers. Dit wordt algemeen als één van de belangrijkste verbeteringen van bitumen dakbedekkingen gezien. Het dak van het Evoluon was één van de eerste daken met een dergelijke kunststof toplaag. Zo komen er in 1966 APP- en in 1972 SBS dakbanen op de markt. En, omdat ze niet in dit jubileumboek uitgelegd worden: deze afkortingen staan voor de kunststoffen Atactisch Poly Propyleen en Styreen Butadieen Styreen. Te denken geeft de mededeling dat de afgelopen twintig jaren in Nederland per jaar alleen al tien miljoen vierkante meter APP-toplagen verwerkt worden. Een vergelijking met de golfplaat, zo'n andere onbekende constante, dringt zich op.

Een tweede belangrijke ontwikkeling is het isoleren van daken. Begin jaren zestig komen studies over bouw fysica op de markt en ontstaat enig inzicht in het voorkomen van inwendige condensatie in dakconstructies. Zo blijkt het zogeheten 'koude dak', met isolatie onder de constructie een verre van ideale oplossing te zijn, gezien de vele aangetaste houten daklagen. Ook dakventilatie is geen remedie. De oplossing wordt gevonden in het 'warme dak', met isolatie op de constructie. Een voorwaarde is dan wel dat die dakisolatie dermate stevig is dat deze te belopen is.

In de rest van het boek komt vooral de ontwikkeling van de branche aan de orde vol foto's van bestuursleden, handenschuddende functionarissen en in het zonnetje gezette kopstukken. Ook komen de opleidingen aan de orde en eindigt men met leefdaken en parkeerdaken.

RONALD STENVERT

HARRY VERHOEVEN, *DE VERWONDERING VAN HET MAKEN: DE BOUWOPLEIDING VAN GILDE TOT OPLEIDINGSBEDRIJF*, BERGEIJK (EYCKEHORST LIVRE) 2007, ISBN 978-90-811074-2-6

Het boek 'De verwondering van het maken' is ambitieus van opzet. Hierin wordt een beeld geschetst wordt van 'De bouwopleiding van gilde tot opleidingsbedrijf' en alsof dat niet genoeg is volgt een tweede ondertitel:

'Een historische benadering van duizend jaar bouwopleiding met het vergrootglas op de ontwikkeling van de ambachtsschool en het leerlingstelsel'. De vormgeving van het boek is fraai verzorgd door de auteur die tevens vormgever is en zijn eigen uitgeverij beheert. Toch worden de hooggestemde inhoudelijke verwachtingen bij lange na niet waargemaakt.

Helaas voor de echte bouwhistorici gaat de grootste helft van het boek over de

naoorlogse periode en komen de daaraan voorafgaande ruim negen eeuwen er bekaaid af. Daarbij lijkt de auteur vooral iemand te zijn die primair een verteller is en op basis van gegevens uit andere boeken de materie in eigen woorden hertelt, zonder echt boven de materie te staan. Liefst zou je de fouten en foutjes met de mantel van de liefde toedekken, maar sommige zinsneden zijn zo grotesk dat ze de bouwhistoricus de lust tot lezen ontnemen: 'Kruisverband was er later dan staandverband en in de gouden zeventiende eeuw werden er in plaats van driekwartstenen, kleine klezortjes toegepast in metselwerk, waarvan de voegen flinterdun en scherp afgesneden waren' (p. 11). Of: 'Uit 'telmerken', een soort merktekens die veelvuldig voorkomen op natuurstenen blokken en houten gebinten, valt te concluderen dat er reeds sprake was van prefab bouwen. Onderdelen van kapconstructies, deuren, ramen en luiken werden op een werkplaats vervaardigd en op de bouwplaats vakkundig in elkaar gezet' (p. 31). Voor wat betreft de oudere bouwhistorie hoef je het boek niet te lezen. Met de jongere periode is het wat beter gesteld, hoewel de zinsnede 'Aanvankelijk werd het staal, veelal gietijzer, gebruikt voor ramen ..' niet echt van het juiste inzicht getuigt. Dat *De architectura* van Vitruvius niet met, maar zonder afbeeldingen uit de Romeinse tijd is overgeleverd, is de auteur overigens ontgaan. Wanneer hij stelt dat na het afschaffen van de gilden het bouwkunde onderwijs in de negentiende eeuw een impuls krijgt door het boek *De Vignola der Ambachtslieden* uit 1824 waarin als hoofdmoot de vijf klassiek architectuurstijlen worden behandeld, is dat maar zeer ten dele waar. In de lapidare literatuurlijst aan het einde van het boek ontbreekt zowel het boek dat hier wel genoemd had moeten worden, *Handleiding tot de burgerlijke bouwkunst* uit 1824 als het relevante overzichtswerk over dit onderwerp uit 1998 door Coert Peter Krabbe: *Ambacht, Kunst, Wetenschap: Bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*. Waar Krabbe ophoudt begint Verhoeven wat meer op toeren te komen. Interessant is te lezen dat architect J.H. Leliman in 1861 aan de wieg stond van de eerste Ambachtsschool in Amsterdam en Jacob Olie er tot 1890 bij betrokken was en zich pas daarna in de fotografie ging bekwaamen. In 1900 bestonden er 22 dagambachtsscholen, maar behandeling van de feitelijke ontwikkeling daarvan is schetsmatig. De aandacht van de schrijver gaat vooral uit naar het ontstaan van het leerlingstelsel, waarbij vanaf 1893 jongens bij regionale patroons in de leer werden gegeven. Ook de *Vereeniging ter Veredeling van het Ambacht* speelde hierbij een rol: in en na de oorlog werden *Rijkswerkplaatsen voor Vakontwikkeling* opgericht. Pas vanaf dat moment lijkt er een kern van het boek in zicht te komen met de behandeling van de 1946 opgerichte *Stichting Vakopleiding Bouwbedrijf* die in 1999 tot *Bouwradius* werd omgedoopt en inmiddels *Fundeon* heet. Wat volgt is een overwegend onderhoudend deel over het leren in de praktijk. De hierop volgende behandeling van de meer theoretische vervolgopleidingen is echter weer wijd en divers zonder een duidelijke systematiek en samenhang. Die samenhang komt er weer aan het eind van het boek, bij de bespreking van de meest recente ontwikkelingen en daar blijkt de auteur een duidelijke mening over te hebben en wel dat de vakliefde opnieuw moet worden gestimuleerd door meer praktijkonderwijs; de door hem gepropageerde voldoening die het geeft

om iets te maken. De bedrijfstak zou daarbij zijn verantwoordelijkheid moeten nemen en dat staat dan ook als eerste punt op een lijst met beleidsaanbevelingen waar het boek mee eindigt. Deze door de auteur opgestelde stellingen zijn op Lutheriaanse wijze tegen een historische muur gemonteerd.

De verwondering van het maken is bij deze lezer dan al weer omgeslagen in de verwondering bij het lezen. Want na driehonderd pagina's blijft toch het doel van het boek mistig. Als dat uiteindelijk een pleidooi blijkt te zijn voor de terugkeer van praktische basisvaardigheden dan heeft dit boek wel een hele lange aanloop die door de 'filosofische aard' (p. 8) een lang uitgesponnen persoonlijk verhaal is geworden. De publicatie werd bevorderd door een sponsorbijdrage van de Bouw Educatie Groep in Veldhoven waarvan de auteur in het dagelijks leven algemeen directeur is. Tevens is hij initiatiefnemer van het 'interactief bouwmuseum' aldaar. Maar deze bevologenheid bij het bouwambacht levert toch een teleurstellend boek op.

RONALD STENVERT

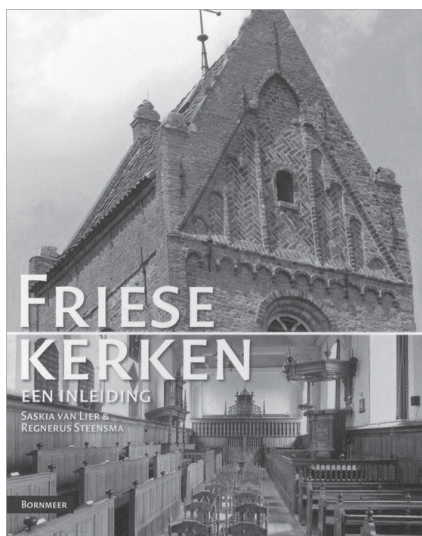
KORSTMOSSEN EN MUURBLOEMPJES

Verstijnen, Jan en Theo Hoogbergen, *Huis vol symboliek – Nicolaaskerk Helvoirt*. Verslag van een acht jaar durende restauratie. Gebonden, 172 pagina's, rijk geïllustreerd. Uitgave van Helvoirt, Stichting tot behoud Historisch Besef, 2008. ISBN 9789090236209, € 29,95.

Smit, Niek, *Hein Salomonson. Schijnbare eenvoud*. De ontwerper Hein Salomonson (1910 – 1994) is bekend door zijn woonhuizen en interieurs. Veel van zijn zorgvuldig vormgegeven gebouwen en interieurs zijn verdwenen. Paperback, 216 pagina's, geïllustreerd, Bonas, Rotterdam 2009. ISBN/EAN 9789076643342. € 29,50.

Kroesen, Justin, en Regnerus Steensma, *De Groninger cultuurschat. Kerken van 1000 tot 1800*. De hoogtepunten uit het unieke Groninger kerkelijk cultuurgood. Gebonden, 160 pagina's, rijk geïllustreerd, Van Gorcum & Uitgeverij Philip Elchers, Assen 2008. ISBN 9789023244820, € 29,50.

Saris, Jeroen, Simon van Dommelen en Tamara Metze, *Nieuwe ideeën voor oude gebouwen*. Creatieve economie speelt een rol bij herontwikkeling van voormalige industriële complexen. Paperback, 280 pagina's, rijk geïllustreerd, Nai Uitgevers, Rotterdam 2008. ISBN 9789056624491, € 34,50.g

Eisma, Hotze, Reini Smit, en Anna Lambert, *Easy Living*. Twaalf Nederlandse woonhuizen zijn beschreven met accent op praktisch wonen en gebruik van duurzaam (decoratie) materiaal. Paperback, 212 pagina's, rijk geïllustreerd, Uitgeverij Terra Lannoo, Arnhem 2008. ISBN 9789058975577, € 29,95.

Lier, Saskia van, en Regnerus Steensma, *Friese kerken: een inleiding*. Verschillende aspecten van kerkbouw, waaronder architectuur en interieur, worden beschreven. Ingenaaid, 175 pagina's, rijk geïllustreerd. Uitgeverij Bornmeer, Gorredijk 2009. ISBN 9789056151980, € 19,90.

Achter Utrechtse gevels. Huizen met historie. In achttien (maandelijkse uitgegeven) delen zijn negentig monumentale woningen behandeld, waardoor de lezer een kijkje bin-

nenshuis kan nemen. Paperback, rijk geïllustreerd, Waanders uitgeverij, in samenwerking met het Utrechts Archief, Zwolle 2004-2006. ISBN 9789040016929, in totaal compleet met verzamelband € 97,05.

Bot, Piet, *Vademecum historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur*, Uitgeverij Veerhuis, Alphen aan den Maas 2009. Gebonden, 800 pagina's, rijk geïllustreerd. ISBN 9789087300210, € 77,95. Lang aangekondigde uitgebreide verzameling van gegevens over historische bouwmaterialen met vaak data van eerste gebruik. Nuttig, maar rijp en groen door elkaar.

Boer-van Hoogevest, Carien (red.), *Bouwen op historie: 100 jaar Van Hoogevest Architecten 1909-2009*, Uitgeverij Sun Amsterdam. Gebonden 304 pagina's, rijk geïllustreerd. ISBN 9789085066989, € 39,50. Overzicht van drie generaties restauratiearchitecten met schets van de ontwikkeling van het bureau en voorbeelden van uitgevoerde werken.

REDACTIE, KOPIJ EN RICHTLIJNEN AUTEURS

REDACTIE NIEUWSBRIEF

Eindredactie en samenstelling:

~vacature~, tot die tijd:

drs. A. (Albert) Reinstra

De Grutto 138,

3972 PD Driebergen

tel.: 0343-533889

tel.: 030-6983253 (werk)

e-mail: a.reinstra@racm.nl

REDACTEUREN:

mw. drs. A.H. (Arendie)

Herwig-Kempers

tel.: 023-5240129

email: a.herwig.kempers@hccnet.nl

dhr. J.A. (Jeroen) Nipius

tel.: 078-6150510

e-mail: j.a.nipius@live.nl

mw. drs. M.E. (Elisabeth)

Stades-Vischer

tel.: 030-6943610

e-mail: m.e.stades@planet.nl

dr. ing. R. (Ronald) Stenvert

tel.: 030-2881597

e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

KOPIJ/REACTIES:

Bijdragen dienen te worden ingezonden naar de redactie (zie adres bovenaan deze kolom).

Graag vóór ***1 september 2009***

RICHTLIJNEN VOOR AUTEURS

1: Tekst met titel en naam auteur digitaal aanleveren.

Geen tabs of inspringingen in de lopende tekst.

Paragrafen scheiden door een witregel. Tussenkopjes naar keuze.

Noten automatisch onder aan de pagina.

2: Illustraties digitaal aanleveren, min. 300 dpi, TIFF of JPEG formaat, op CD of via e-mail.

Internetplaatjes zijn in de regel niet bruikbaar.

In de tekst verwijzen naar genummerde illustraties d.m.v. (fig. ...).

Alle illustraties voorzien van een onderschrift, de onderschriften weer-geven aan het eind van de tekst.

3: Literatuur.

Literatuur die geciteerd is, of andere bronnen vermelden aan het eind van het artikel in een bibliografie, of verwerken in de noten.

4: Presentexemplaren.

Auteurs van artikelen in de Nieuwsbrief ontvangen desgewenst 3 present-exemplaren.

De redactie behoudt zich het recht voor artikelen te weigeren, of in te korten in overleg met de auteur.

